

Советбек Байгазиев

БАЙЫРКЫ ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗУУЛАРЫНЫН ЭТИКАСЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАСЫ

УДК 398

ББК 82.3(2 Ки)

Б 18

Коомдук Манас академиясы басмага сунуш кылган

Рецензенттер:

Муратов А. – Педагогика илимдеринин доктору

Бектур Исаков – Кыргыз Республикасынын Эл мугалими

Б18 Байгазиев Советбек

Байыркы Орхон-Енисей жазууларынын этикасы жана педагогикасы
–Б.: 2015-44 б

ISBN 978-9967-31-120-6

Бул китеп V-IX кылымдарга таандык Орхон-Енисей таш эстеликтериндеги рун жазууларынын тексттериндеги бир караганда, көзгө анча көрүнбөй ары жакта катылып жаткан адеп-ахлактык жана педагогикалык маанилерин, сырын окууга, ачууга Кыргызстанда алгач жолу аракет кылган эмгек. С.Байгазиев микроскоп менен куралдангандай, байыркы жазуунун ар бир сөзүнүн, ар бир сабынын, сүйлөмүнүн, алардын ички байланыштарынын түпкүрлөрүн шыкаалап, тексттер алдыртын ишаралап турган логикага үнүлүп, көздөн далдаа жаткан подтекстерге кылдат “тинтүүр” салып отуруп, эзелки эстеликтерге сыйдырылган кыргыз-түрк адеп-ахлак көз караштарын, этикалык даанышмандыгын, социалдык-философиялык осуяттарын, этнопедагогикалык тарбия амалдарын, усулдарын көрүнөөгө алып чыккан.

Китепти жогорку окуу жайларындагы этика, этнопедагогика курстарында, мектептердеги тарых, адабият сабактарында, класстык тарбия сааттарында пайдаланууга болот.

Б 4604000000-13

УДК 398

ББК 82.3 (2Ки)

ISBN 978-9967-31-120-6

© Байгазиев С., 2015

БАЙЫРКЫ ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗУУЛАРЫНЫН ЭТИКАСЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАСЫ

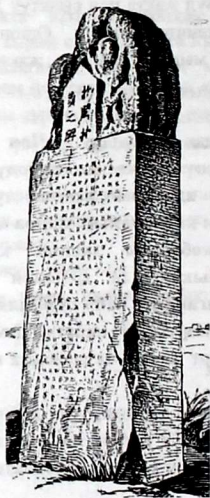
Кыскача алгы сөз

Адам кандай болуш керек? Тарбия-таалим ишинде кандай идеяны, кандай философияны жетекчиликке алуу зарыл? Мына ушул өндүү суроолорго жооп издөөдө жана адеп-ахлак моделин түзүү түйшүгүндө тарбия илими өткөн доорлордун өзөгүнөн өрнөктөрдү, тарыхтын тажырыйбасынан таяныч табууга умтулуп, илгерки ата-бабалардын рухий-маданий казынасына активдүү түрдө кайрылып жатат. Бул бекеринен эмес. Руханият тармагы аба ырайы тез, тез өзгөрүлүп турган экономика же саясат тармагы эмес. Руханият сферасында кээде, модачыл инновацияга караганда, кылымдарды карытып келген байыркы нерсе алда канча маанилүү, алда канча керектүү болуп чыгат. Нан деген эски нерсе, байыркы нерсе, бирок адамзат баласы үчүн нан ар дайым жаңы, өлбөс, түбөлүктүү мүлк. Руханият тармагынын спецификасы башка. Бул жакта нан сыяктуу дайыма жаңы, эскирбеген, түптүү, түбөлүктүү кенчтер болот. Ошон үчүн кыргыздын элдик акылмандыгы айткан мынабу: «Алды жакты бир жолу карасаң, арт жакты миң жолу кара» деген макалда чоң маани бугуп жатат. Биз үчүн философтордун биринин ушул эле кыргыз макалынын духунда айткан төмөнкү ойлору абдан орчундуу: «**Чоң аталардын жана чоң энелердин моралы күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багытталган. Тарыхый тажрыйба адам пендесинин турмушунда жаңылыкка караганда, ар дайым кайталанып, кайра келип турган түбөлүктүү, түптүү нерселер көбүрөөк экенин күбөлөп турат. Мына ошондуктан, жаңылыктардын артынан кубалайм деп отуруп, кылымдап калыптанган «ак чач» нормаларды, эрежелерди унутуу опурталдуу экенин эскертибиз келет**». Демек, бүгүнкүгө омок болчу дөөлөттөрдү издеп, карт тарых казынасына кайрылуу толук мыйзам ченемдүү нерсе экен.

Эмесе, ушул мааниде алганда, түрк дүйнөсүнүн V-IX кылымдарга таандык байыркы мурасы катары адамзаттын маданият казынасына катталган айтылуу Орхон-Енисей эстеликтериндеги ташка чегилип

жазылган тарых бизге эмнелерди бермек? Биз бул таштагы «тарыхтан» кандай сабакты, педагогикалык-философиялык ойду, адептик-ыймандык нарктарды таба алабыз?. Күл-Тегиндин эстелигиндеги кичине жазууда мындай жазуу бар: **«Не бир болгон сөздөрүмдү түбөлүк ташка чектим. Бул жер тогуз жолдун тоому болгондуктан, мындай жерге түбөлүк таш (эстелик) тургуздум, жаздырдым. Аны көрүп билгиле»** (Орхон-Енисей тексттери – Фрунзе, 1982, 61–61-беттер). Байкалып тургандай, Күл-Тегиндин эстелигинин автору таш бетине тандалып чегилген сөздөрдү, ойлорду, жазылган тарыхты түрк элдери үчүн, дегеле жамы адамзаада үчүн өтө керектүү, түбөлүктүү мааниге эгедер, кылымдар карыта албас, өлбөс- өчпөс дөөлөт, таалим, сабак деген ишенимде болгон. Бул түбөлүктүү сабак-тарых ар дайым адамдардын көз алдында, көңүлүнүн борборунда болуп, окулуп, үйрөнүлүп турсун деп, эстеликти тогуз жолдун тоомуна койгон экен.

Эмесе, эзелки Орхон-Енисей жазууларында адамдар көрүп-билип, үйрөнө турган, көөнөрбөй, түбөлүк турчу кандай тарых, нарк-кенч, маани-маңыз бар болду экен? Ушуга жакшылап үнүлүп көрөлүчү.

ЭНЕ

VIII-кылымда Монголиянын Баин-Цокто деген жерине тургузулган түрк аскер башчысы Тонукуктун эстелигинде мындай деген жазуу бар: «Табгач каган жообуз эле, он ок каганы жообуз эле, артыкча кыргыз күчтүү каган жообуз болду» (көрсөтүлгөн китеп, 87-бет) Энесайдагы ошол күчтүү кыргыз мамлекетинин башында Барсбек аттуу каган турган. Бул жөнүндө маалымат, Монголиянын Кошо-Цайдам өрөөнүндөгү Орхон дарыясынын жээгине VIII кылымда түрк баатыры Күл-Тегинге арналып орнотулган таш эстеликтин бетине чегилип жазылган.

Түрктөрдүн байыркы тарыхын изилдеген атактуу окумуштуу Л.Н. Гумилевдун эзелки доордо түрк калктарында эне деген ыйык катары өтө бийик баалангандыгы, уул-кыздар ата-энеге бет келгенде, адегенде энесине жүгүнүп салам берип, андан кийин атасы менен учураша тургандыгы жөнүндө жазганы бар.

БАРСБЕК

Түрк дүйнөсүндөгү эненин ошондой бийик зоболосунун чындык экени Енисей аймагындагы «Алтын-Көл» деген жерге тургузулган кыргыз каганы байыркы Барсбектин таш эстелигиндеги жазуудан да ачык көрүнүп турат. Барсбектин эстелигиндеги жазуу мындай саптар менен башталат. Окуйлу:

«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем! Элиме мени тууп берген эле энем» (Орхон-Енисей тексттери, 171-бет). Алтын-Көлдөгү эзелки кыргыз элчиси Эрен Улугка арналган таш эстеликтеги жазуу да ушундай маанидеги сөздөр менен ачылат. Мына карайлы: **«Он ай көтөрдү энем. Уул туулдум»** (ошондо, 172-бет). Эми ойлосо, бул жерде эстелик дүйнөдөн өткөн жеке бир эр кишиге, конкреттүү инсанга коюлуп жатат. Буга карап, сөз ошо кишинин ысымы менен башталып, ошо киши жөнүндө гана болушу керек сыяктуу. Эпитафияда айтыла турган нерсе, чегине чейин кыскартылып, ойдун ток этер жери гана калтырылып, артыкбаш сөзгө жол берилбейт эмеспи. А бирок бийерде кулач кең жайылып, ой кеңири алынып, сөз биринчи иретте, **энеден** башталып жатат. Адамдын тагдырына чекит койгон мүрзөдөгү сейрек айтылчу акыркы сөз, адегенде эле эне жөнүндө болуп отурат. Бул эмне дегендикти билдирет? Жакшылап аңдасак, бул – сен чоңоюп эр жетип, төбөң көккө тийип, канчалык көкөлөп өспө, канчалык атак-даңка жетип зор болбо, баары бир сенин башатың, башталышың энеде деген акылгөй ой. Сен адегенде эненин курсагында түйүлгөнсүң, эненин канынан «баланын үйүндө» сенин жаның «каймактаган». Түйүлдүк түйшүгүн тартып, жаныңды жаратып жаңы кыйналган, он ай көтөрүп, омурткасы сыздаган – эне! Барсбек менен Эрен Улугдун эстелигиндеги жазууда дал ушул улуу башталышты терең түшүнгөн даанышмандык уюп жатат. **«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем», «Он ай көтөрдү энем»** деп, энелик улуу түйшүктү атайы басым коюп белгилеп, жан жаратып, өмүр ыроолоп, жарыкка алып келген энелик өйкөл мээримге таазим кылып, аны өлбөс-өчпөс кылып даңазалап, ташка чегип жатат го. Чын эле дүйнөнүн башаты эне эмеспи. Төбөбүздөгү теңирден, көктөгү нур жаадырган күндөн, жер-энебизден кийинки эле жан жараткан экинчи кудайыбыз ушул эне го. «Ыңаалап» жерге түшкөндөн кийин бооруна алып, эмчегин эмизип, ак сүтүн берип торолтконучу, түн уйкусун үч бөлүп, үстүндө көпөлөктөй айланып, кара жанын карч уруп, асырап-багып бутуңа тургузканычы. Андан кийин уул-кызга өмүр бою

эненин жаны курман. Балдарым деп отко-сууга түшүүгө, алар үчүн садага чабылууга даяр турган чыныгы күйөрүң, азабыңа түтөр жан ушул эне го. Биздин илгерки ата-бабалар эненин мына ушундай айтып бүткүс улуу касиетин, өзгөчө табиятын, бөтөнчө мээнет-кызматын акылмандык менен жетик аңдап туюнгандыктарынан улам, өздөрүн апанын алдында түбөлүк милдеткер, өмүр бою карыздар сезишип, а түгүл ажал жетип, күн бүтүп, акыркы сапарга кетип жатып да, эненин ыйык ысымын оозанууну парзым деп эсептешкен. Барсбектин эстелигиндеги жазуунун жанагинтип эне жөнүндөгү сөз менен башталып жатышынын төркүнү, сыры мына ушул жакта деп ойлойбуз.

732- жылы 1-августа тургузулган Кул-Тегиндин эстелигиндеги жазууда Билге (Могиян) каган (бул жазуунун автору Кул-Тегиндин бир тууган агасы Билге каган экен, ал эми Билге кагандын түзгөн текстин ташка чеккен Йоллыгтегин деген адам болгон) мындай дейт: «Огуз –жоо ордону басты. Күл-Тегин ак боз атын минип, тогуз эрин жанчты (сайды), ордону бербеди. Энем-катун, аны улай жүргөн аяш... энелерим, келиндерим, күң болмокчу эле, өлүгү журтта, жолдо жатып калмакчы эле (нер)». (Көрсөтүлгөн китеп, 68-бет).

Бул жазуудан да түрк уулдары Билге каган менен Күл-Тегин үчүн эне деген эң кымбат дөөлөт экени байкалып турат. Бул уулдар ордону басып кирген жоо менен салгылашып жатып, биринчи иретте энелери жөнүндө санаа тартып, эне жөнүндө ойлонушкан экен. Билге каган менен Йоллыгтегин ошол болуп өткөн согуштун, тарыхтын эң башкы окуясы катары, башкы жеңиши катары энелердин сакталып, корголуп калышын эсептеп, ушул фактыны бөлүп алышып, ташка чегип жазып отурушат. Энелерди сактап калгандыктары түрк уулдарынын мактангычы катары, ташка чегип тарыхка калтыра турган асылнарк дөөлөт катары саналып отурат. Жогорудагы сөздөрдүн ары тереңде жаткан логикасына сарасап салсак, Билге каган менен Кул-Тегиндин көз караштарында Мамлекет, Ата-журт, Ордо деген түшүнүктөр көп жагынан Эне деген түшүнүк менен ассоциация түзүп тургандыгын байкабай коймок эмеспис. Билге каган менен Кул-Тегин үчүн Орду, ата-журтту жоодон коргоо – энени коргоо деген сөз экендиги ачык эле байкалып турат. Эне-ордонун куту. Эгерде«энем- катун, аны улай жүргөн аяш... энелерим, келиндерим» күң болуп өлүгү журтта,

жолдо кала турган болсо, анда ордонун жашап турушунун да, эл-журттун уулдарынын, эрлеринин түрүү жүрүшүнүн да маңызы болмок эмес. Ошон үчүн Күл-Тегин бүткүл күчүн жыйып, кабыланча каарына келип, ак боз атын атырылтып, жоонун тогус эрин жанчып сайып, жан аябай кармашып ордону алдырбаптыр, энелерди коргоп, чоң намыска жараптыр. Кыскасын айтканда, түрк эрлеринин, баатырларынын дүйнө туюму боюнча, эненин барлыгы, эненин тирүүлүгү, эненин бейкуттугу жана бак-таалайы, анын күң, кул болбой, эркин күн көрүп, очоктун куту болуп отурушу Түрк мамлекет ордосунун нравалык кундуулугунун, турмушка жөндөмдүүлүгүнүн чен-өлчөмү жана уулдардын, жарандардын ар намыстуулугунун көрсөткүчү экен. Эненин культу-байыркы түрк коомун ич жактан тиреп турган адеп-ахлак түркүктөрдүн бири. Бул өзүнчө бир кайталангыс философия.

Эне багытында сөздү дагы уласак, биз кайра эле ошол Күл-Тегиндин эстелигине кайрылып келебиз. Тарыхта биздин эранын 682-жылынан баштап Борбордук Азияда экинчи түрк каганаты курулгандыгы белгилүү. Ушул экинчи түрк каганатын курууда кытай империясына каршы кол курап согушкан Элтерис аттуу каган зор роль ойногон. Реалдуу тарыхта болуп өткөн ошол Элтерис кагандын өз алдынча түрк каганатын куруу үчүн болгон күрөшү жана бул боштондук күрөштөгү анын ролу Күл-Тегиндин жана Тонукуктун эстеликтериндеги жазууда кеңири чагылдырылган. Күл-Тегиндин эстелигинин бир жеринде мындай деп жазылат: **«Элтерис каганды, энем Элбилге катунду теңири колдоп, зоболосун жогору көтөргөн экен. ... Кан атам... элин (мамлекетин) бийлигин куруп, учуп кетти (өлдү)».** (Көрсөтүлгөн китеп, 63–64-беттер). Бул жерде биздин айтайын деген оюбуз **Элбилге катунга** байланыштуу болуп жатат. Ырас, эстеликтеги жазууда түрк каганатын курууда Элбилге катундун кандай роль ойногондугу жөнүндө ачык эч нерсе айтылбайт. Жазуунун бир жеринде өйдөтөгүдөй **«Энем Элбилге катунду теңири колдоп»** деп ысымы аталып өтөт. Бирок анткен менен ушул бир эле сөз бизди көп нерсе жөнүндө ойлонтот. Элбилге катундун ысымы Азияда экинчи зор түрк каганатын куруп, атак-даңкы ай-ааламга жайылган Элтерис кагандын аты менен ардакталып бирге аталып, ташка чегилип отурат. Мунун себеби не? Мунун жөн-жайы биздин оюбузча төмөнкүдө: Биринчиден, болгон тарыхты ташка чектирген Билге каган (Элтерис

кагандын улуу уулу, Күл-Тегиндин агасы) энесайлык Барсбек, Эрен улууга сыяктуу эле бардык нерсенин башаты, башталышы энеде деп туюнган. Ошон үчүн жогоруда Билге каган иниси Күл-Тегин огуз-жоонун тогуз баатырын тоголото сайып, ордону коргогондо, күн болбой, өлүгү журтта, жолдо калбай аман-эсен калган энесинин бактылуу тагдырына ичинен чексиз сүйүнүп, теңирге тобо деп, канааттангандык менен ошол окуяны ташка тамгалатып жатпайбы. Мына ушундай түшүнүк-ишенимдеги Билге каган даңктуу атасы Элтеристин жанына энеси Элбилге катундун ысымын ардактап жаздырбай коймок эмес. Түрк уулу үчүн ата канчалык атак-даңктуу болсо да, эненин андан кем турушу же унутулуп калышы мүмкүн эмес.

Экинчиден, Күл-Тегиндей, Билге кагандай баатыр уулдарды тарбиялап, эресеге жеткирген Элбилге катундун күйөөсү Элтериске ылдыйда желөк, өйдөдө өбөк болуп, түрк каганатына энелик ак кызматын өтөгөндүгү өзүнөн өзү көрүнүп турбайбы. Элбилге катунсуз Элтеристин өйдөлөшү күмөн. Мына ушундан улам **«Энем Элбилге катунду теңири колдоп, зоболосун жогору көтөргөн»** деп уулу Билге каган апасын кадырлап, кызмат-мээнетин баалап, ысымын азуусун айга жанган атактуу император атасы Элтерис менен бирге ташка оюп чийдирип, түбөлүккө калтырган экен. Энени урматтоонун өрнөгү деп ушуну айтыш керек. Анын үстүнө Элбилге эне менен балдарынын ортосундагы мамиле аябай ысык болгон экен. Элбилге жөнүндө ушул эле эстеликтин дагы бир жеринде **«Умай энедей каныша энем»** деп жазылып турат. Ушул сөздөрдөн эле Элбилгенин балдарына агылып-төгүлүп, энелик бүткүл сүйүүсүн арнап, мээримин чачып багып тиккендиги баамдалып турат. Элбилге эне балдарына өзүн түгөнүп бүткөнүнчө арнаган окшобойбу. Элбилгенин мындай айкөл мээрмандыгына, адал мээнетине, акылмандыгына балдары ичинен терең ыраазы болуп, ага магниттей тартылышып, апасын чексиз жакшы көргөндүктөрү байкалат. Болбосо, уулу моминтип энесин эң жогорку колдоочу ыйык Умай энеге салыштырып, ысымын ташка чекпейт эле го. **«Умай энедей энем»**. Ташка чегилген бул улуу сөз, балдарына өзүн курман чалган эненин сүйүүсүнө ыраазы болгон уулдун терең урматы, бийик баасы жана алкоосу.

Орхон-Энисей таштарында чагылдырылган энеге карата мамиленин көрүнүштөрүнөн улам байыркы кыргыз-түрк тукумдарынын акыл-ой

жана жан дүйнө маданиятынын жогору болгондугун баамдоого болот. Бүгүнкү кыргыз-түрк дүйнөсүндө жашап жаткан төмөнкү: «Эне сүйүүсү күн шооласы сыяктуу болот», «Алтын-күмүштүн эскиси болбойт, ата-эненин баасы болбойт», «Дөөлөтүң – ата-эңең» «Эне баскан жөжө өлбөйт» «Эне – соолбос булак», «Эненин тогуз уулу болсо да көп көрбөйт» деген өндүү даанышман макалдардын жаралышынын тарыхый тамыры дал ошол Орхон-Энисей доорлорунда жатабы деген ой туулбай койбойт. Ушул жерден баса белгилей турган нерсе, дегеле, эзелки жана бүгүнкү түрк калктарынын рухий цивилизациясы эненин статусун эң бийик чокуга койгондугу менен бөтөнчөлөнөт. Дал ушул улуу өзгөчөлүктү бөлөк цивилизациянын өкүлдөрүнүн байкап суктангандыгынын жана таңгалгандыгынын фактыларынан мисал келтирбей өтүүгө болбос. 19-кылымда колониялык мезгилде Орто Азияда чыгып турган «Туркестанские ведомости» аттуу журнал өз бетинде мындай бир окуяны чагылдырган. 1897-жылы кар оор түшүп, жут болуп, жазында өзөндөгү дарыя, кокту-колоттордогу майда суулар ташкындап, кыргыздын бир айылын суу басып, далай адамдар набыт болот. Кырсыкка кабылган кыргыздарга жардамга келген орус адамдары жабыр тарткандардын акыркы тобун кайыкка салып кургакты карай сүзүп баратышса, ары туура жакта, тоо түбүндөгү ойдунда сууда калган боз үйлөр тараптан бир кыйкырган үн чыгат. Бурулуп карашса, мелмилдеп суу баскан боз үйлөрдүн арасында күүдөн-күчтөн калып, басалбаган карган энесин эки колдоп төбөсүнө көтөрүп, көкүрөгүнөн сууга батып, теңселе сууга араң туруштук берип, бир жигит жардам сурап турган экен. Орус кайыкчылары муну көрүп, капыстан баскан кырсыкта жанталашып кара жанын ала качпай, жакын адамын таштабай, энесин төбөсүнө көтөрүп, өлүм менен арбашып турган кыргыз жигитинин жүрүм-турумуна абдан таңгалышат да, экөөнү куткарып калышат. Бул окуяны журналга жазган орус автору да «туземецтин» энесине болгон нравалык сезиминин күчтүүлүгүнө, адептүүлүгүнө суктанбай коё албаган. Колониалдык автор адаттагы кекирейүүчүлүк менен «туземец» деп атаган түркстандык жигиттин адеп-ахлактык артыкчылыгы мына ушундай болгон. Энеге карата болгон моралдык-философиялык көз караштын жана сый-урматтын салты те байыркы Барсбек менен Күл-Тегиндин доорунан бери карай

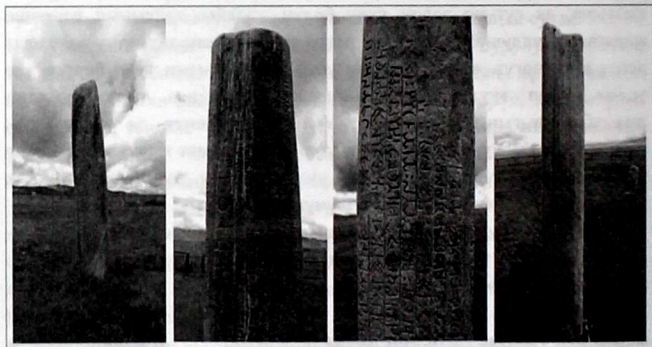
уланьп, элдик тарбиянын күчү менен улам кийинки тукумдардын рухуна сиңирилип келген. Энеге болгон бийик нравалык сезим түрк баласынын канында, «социалдык генинде» бар.

Эне жөнүндө сөздү уласак, дегеле илгерки түрктүн эркек төрөлгөн баласы эс тартканда: энем мени не үчүн төрөгөн, бу жарык дүйнөгө мен не максат менен келдим, энем мени эмне үчүн тууган? деген маселенин тегерегинде көп ойлонгон экен. Мындай чоң суроого ал кайра эле өзү жооп тааптыр. Кайрадан Энисейдеги Барсбектин эстелигине кайрылалы. Алды жакта эстеликтеги жазуудан мисалга алынган алиги **«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем! Элиме мени тууп берген эле энем»** деген эки саптын экинчи бөлүгүнө дагы бир ирет үңүлүп көңүл буруп көрөлү. **«Элиме мени тууп берген эле энем»**. Жакшылап тигилсек, бул жерде бөтөнчө бир маани жатат. Баса, ошол эле жаңкы Эрен Улугдун бейитиндеги ташта **«уул туулдум»** деп эркек болуп төрөлүү фактысына атайы басым коюлуп, сыймыктануу менен жазылып жатат. Демек, бул жерде, жакшылап байкасак, эне, уул баланы жөн эле кызыл эт кылып, жарык дүйнөгө төрөп коюш үчүн он ай көтөрүп, омурткасы сыздабайт, эркек баланы эне бир үй-бүлөгө гана эмес, жамы тууган элине, калайык-журтуна төрөп берет, уул элдин перзенти, жамааттын табылгасы, ал омурткасы сыздап, он ай көтөргөн энесинин акысына, ак сүтүнө элдин уулу болуп, калайык-калкынын керегине жараган атуулдук-азаматтык кызматы аркылуу гана татыктуу боло алат деген идея чөгүп жатат. Мындан улам **«элиме мени тууп берген эле энем»**, **«уул туулдум»** деген сөздөр бекеринен ташка чегилип жазылбагандыгын туюнсак болот. Уул туулуу, демек, эл үчүн туулуу, элге кызмат кылуу, элге кызмат кылуу-энеге кызмат кылуу дегендикке жатат. Кыргыз-түрк жамаатында уул туулунун өзү-эненин бийик иштерге болгон наказы катары түшүнүлгөн.

Эне – түрк уулунун татыктуу, ар намыстуу жашоосунун бийик чен-өлчөмү жана аны түп жактан шыктандырып турган кудереттүү күч. **«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем, элиме мени тууп берген эле энем»** деген сөздөрдөн кийин удаа эле чегилген **«Жериме мен эрдигим менен бек болдум. ...Менин жоокердик эрдигиме ... арналып, мага ушул эстелик тургузулду»** деген сөздөрдөн Барсбек кандайдыр бир даражада эненин ак сүтүн актай алды, эмгеги, эрдиги менен энесинин, элинин татыктуу уулу болуп жашап өттү деген маани окулбай койбойт.

Эне сүтүн, эл ишеничин актаган эр азамат кыргыз коомунда ар качан калктын моралдык бийик өрнөгү, туусу, идеалы болуп келген. Барсбек башчы, каган гана эмес, баарынан мурда адеп-ахлагы бийик айкөл адам болгон. Ошондой асылынан, идеалынан капысынан ажырагандыгы үчүн бүтүндөй жамаат көз жашын төгүп, өздөрүнүн өзөктү өрттөгөн күйүтүн мындайча ташка чегип жазышкан тура: **«Ажал, өзүң жок болгун тукумун менен!»** О, Барс, бизди таштап кеттиңби, атаганат! О, кымбатым!, О, кенчим! Бизди таштап кетпесеңчи!..

Дагы бир нерсе. Энеге татыктуу болууга уул гана умтулбастан, эне да уулунун эне-атасына жана эл-журтуна опаасы тийген адам болуп өсүшүн тилеген, күткөн жана ошол нукта тарбия-таалим жугузган. Уулу күткөнүндөй, тилегениндей эр азамат болуп чыкса, эне бактылуу болгон. Мына ошон үчүн Күл-Тегиндин эстелигинде: **«Умай энедей каныша энемдин багына иним Күл-Тегин эр атын (намын) алды»** делип сыймыктануу менен жазылып жатат. Демек, Күл-Тегиндин ийгилиги-эненин багына экен. Мунун өзү жогоруда айтылган, энетүрк уулунун татыктуу, ар намыстуу жашоосунун бийик чен-өлчөмү жана аны түп жактан шыктандырып турган кудереттүү күч деген ойдун тууралыгына күбө өтүп турат.

ӨМҮРЛҮК ЖАР

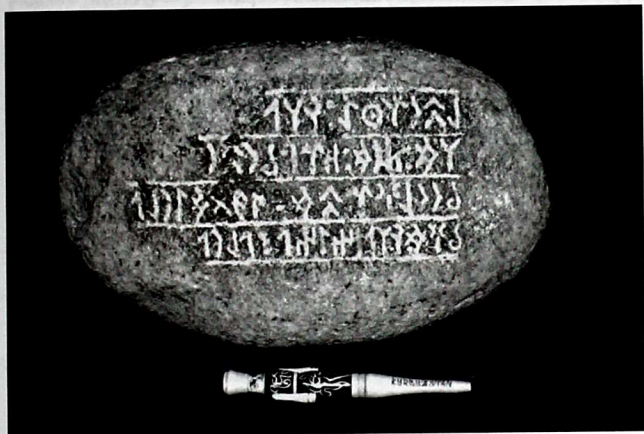
Жүрүп келаткан сөздүн нугунда Орхон-Енисей жазууларындагы жана эстеликтериндеги дагы бир өзгөчө жагдайга токтолуунун кажетчилиги бар. Эзелки кыргыз-түрк доорунда аялга эне катары эмес, жубай катары, зайып, жар катары мамиле кандай болгон? Орхон-Энисей рун эстеликтеринен ушул маселе жагдайынан да кандайдыр бир даражада кабар алууга болот. Бул маселеде эстеликтерден биз тарапка аз да болсо кандайдыр шоола түшүп турат.

Кийинки мусулманчылыктын доорунда Туран аймагында эркектерге арналып тургузулган эстеликтердин беттеринен, мүрзөлөр үстүндөгү эпитафиялардан маркумдун аялы, өмүрлүк жары жөнүндө эскерип, ташка чегилип жазылган сөздөрдү табуу кыйын. Же болбосо эринин эстелик-бюстунун жанына аялынын да сүрөтү чегилип жасалып, орнотулуп коюлган күмбөздү да табыш кыйынга турат. Ал эми Орхон-Энисей доорунда жагдай башкачараак болгону байкалат. Рун эстеликтерин изилдеген археологдордун маалыматына караганда, Орхондогу Күл-Тегиндин күмбөзүнүн ичине анын аялынын жана Күл-Тегиндин өзүнүн мрамордон жасалган бюсттары орнотулган. Буга караганда илгери түрк инсандары үй-бүлөдөгү алган жарды, очоктун ээси, үйдүн куту, өмүрлүк жан шерик катары өтө жогору баалаган сыяктуу. Экинчиден, Күл-Тегин аялын аябай берилип сүйгөн көрүнөт. Балким, Олжобай менен Кишимжандай, Айчүрөк менен Семетейдей бири-бирин жалындап сүйүп, бири-бирисиз күн көрө албай ширелишип, ынтымакта жашашкандыгына күбө болгон агасы Билге каган, тууган туушкандары, достору, эли-журту экөөнө бирдей эстелик жасап, түбөлүк ажырашпас эки эгиз катары күмбөздүн ичине жанаша орнотушкан чыгаар. Үчүнчүдөн, аялынын Күл-Тегинге жана эл-журтуна абыдан кызматы өткөн болуу керек. Болбосо, түрк империясынын уулу, учурунда бүткүл чыгышка атагы дүнгүрөп угулган (эстеликтеги маалыматка караганда, ал өлгөндө төгөрктүн төрт бурчунан эл чогулуп келген) Күл-Тегин баатырдын бюстуна жанаша ардакталып аялынын эстелиги тургузулбас эле. Жогорудагы Элтерис каган менен анын жубайы, Күл-Тегин менен Билге кагандын энеси Элбилге катунду дагы бир жолу эске түшүрөлү. Элтерис каган менен Элбилге катундун ысымдары Күл-Тегиндин эстелигинде эле жанаша

чегилип жазылбастан, бул эки жубайга атайын өзүнчө да эстелик тургузулган. Болжол менен VIII кылымдын башында Элтерис менен Элбилгеге бирге тургузулган таш эстелик Монголиядагы Кокшун-Орхон деген жердин аймагынан 1891-жылы табылган. Кай жерде болсо да, Элтерис каган менен аялынын ысымдары жанаша жүргөнүнө карганда, Элбилге катун эне катары гана эмес, жубай, өмүрлүк жар, акылман ишмер зайып катары да атак-даңктуу болгондугу байкалат. Ушул жерден биздин көз алдыбызга «Манастагы» даанышман, «карасурдун сулуусу, аялзаттын нурдуусу» Каныкей энебиздин элеси келе калат. Чоң казаттын алдында Каныкейдин кырк чорого, баатырларга күн мурун камдаган зоот-чопкутун, жарак-жабдыгын, аскердик кийим-кечесин көрүп, терисине батпай кубанып, жубайынын уздугуна, кемеңгерчилигине ыраазы болуп, Манас эл алдында: Каныкейдин үстүнө күнү катын албаска, артылтып камчы чаппаска шерт берген эмеспи. Элбилге катун да кезегинде Каныкей сыяктуу сүйгөн жар гана эмес, акылгөйлүгү, калайык-калкым деген адал мээнети менен жалпы журтка кызматы өткөн элдик адам болгондугу (Элбилге энеси жөнүндө Билге каган «Умай энедей каныша энем» деп сыймыктанып жазып жатпайбы) эри экөөнө ардакталып коюлган эстелик аркылуу билинип турат. Кыргыз-түрк журтунун ичинде Элбилгедей парасаттуу илгерки ургаачылар жөнүндө Арстанбек акын «не бир байбичелер бар эле, сарамжалы сан эле, салтанаты мол эле» деп ырдаган эмеспи.

Рун жазууларындагы дагы бир факт биздин көңүлүбүздү бурбай койбойт. Тонукуктун эстелигинде күчтүү жоолор түрк журтун каптап келе жаткан учурда аялы өлдү деген кабарды угуп, түрк каганынын аскерин, колун ишенген кишисине калтырып, ордого кайтып кеткендиги жөнүндө жазылган окуя бар. Окуйлу: «Түргөш каганы жортуулга чыкты деди, он ок эли түгөл аттанды дейт. Алардын (ичинде) Табгач колу да бар экен. Ал сөздү эшитип, каганым: мен үйгө түшөйүн (барайын), – деди. Катун жок болгон (өлгөн) эле, аны жоктоюн (көмөйүн) деди, кол (менен) барың, – деди». (көрсөтүлгөн китеп, 88-бет). Бир аялдын кайгысынан мекендин тагдыры жогору деп, түрк каганы жоо келаткан коркунучтуу учурда эл четинде, жоо бетинде колу менен жол тосуп, кайгуулда турушу да мүмкүн эле. Бирок түрк каганы баарын таштап, маркум аялын

жоктогону үйүн көздөй жөнөп отурат. Түрк каганынын аялына болгон мындай сыйы, берилгендиги, чукул кадамы биздин ызаатыбызды жаратпай койбойт. Аялдын ак эмгегин, сүйүүсүн, балдардын энесинин өтөгөн кызматын баалай билип, анын ысымын түбөлүк өчпөс кылууга умтулган түрк даанышмандыгы бүгүнкү биздин тукумдарыбызга табылгыс таалим дегибиз келет.

Эми Энисей рун эстеликтеринин бетиндеги төмөнкү жазууларды окуп көрөлү. Улук-кем суусунун куймасындагы Өөк-тарлактагы бийиктиги 1, 67 см. келген таш эстеликте мындайча жазуу турат: «Элим (мамлекетим) сизден, канышам, уулум, журтум сиздерден алтымыш жашымда (айрылдым)». (Көрсөтүлгөн китеп 144-бет).

Уйук-Туран суусунун боюнан табылган бийиктиги 2,56 см. рун эстелик ташына мындайча жазуу чегилген: «Өргөдө (гү) канышам, уулум, аттигиниң, – Сиздерден айрылдым» (ошондо, 146-бет).

Бийиктиги 2,42 см. Барлыктагы эстеликте да ушул эле мааниде: «Мен Күни Тириг,өргөдө(гү) канышамдан айрылдым, апамдан (эжемден айрылдым)» деген сөздөр жазылган (ошондо, 149-бет).

Бийиктиги 1, 42 см. келген тикесинен тургузулган Барлыктагы дагы бир ташта момундай жазуу бар: «**Байна саңун оглы Күлүг Чур мунсуз улгайдым. Муң бул эле: Теңирдеки (көктөгү) күнгө, жердеги элиме бөкбөдүм (тойбодум). Өргөдөгү канышамдан, өзүмдүн уулумдан айрылдым (өлдүм)**» (ошондо 149 бет).

«.. Эр атым Эрен Улуг, эрдемдүү баатырмын.... Өргөөдөгү курдашым, канышамдан айрылып баратам...» (Алтын көлдөгү экинчи эстеликтеги жазуудан. Ошондо, 172-бет).

«**Курдашымдан айрылдым аттигиниң... Канышамдан айрылдым, сегиз уулумдан айрылдым аттигиниң**» (Ча-Көлдөгү биринчи таш эстеликке чегилген жазуудан. Ошондо 157-б).

Бул жерде биздин көнүлүбүздү буруп турган нерсе, «**Канышамдан айрылдым**» деген сөздөр болуп жатат. Канышамдан, теңимден, жарымдан ажырадым, бөлүндүм деген бул өндүү армандуу сөздөр Энесайдын көп сандаган рун эстеликтеринде кыйла эле арбын учурайт. Биз алардын айрымдарын гана алдыга тартып отурабыз. Эми мындан келип чыга турган ойлорго өтөлү. Тамчыдан күн көрүнөт деп айтат эмеспи. Мунун сыңарындай, ушул тамчыдай болгон «**канышамдан айрылдым**» деген эки сөздөн байыркы кыргыз –түрк рух дөөлөтүнүн бир улуу көрүнүшүн баамдоого болот дегибиз бар. Кеп бул жерде, маркумдардын өз аялдарын артыкча жакшы көрүп сүйгөндүгүндө гана эмес (мындан күмөн саноого болбойт), кеп биерде түрк баласынын акыл-эс туюмунун тереңине орногон даанышмандык мааниде жатат деп ойлойбуз. Түрк эркеги бу жарык дүйнөдө жашоону маңыздуу кылып турган нерсе, биринчи иретте, аялзаты жана бала (тукум-туяк) деп эсептеген. Ошондон улам бабаларыбыз « Биринчи байлык-ден-соолук, экинчи байлык – ак жоолук» деп корутундуласа керек. Жогоруда айтылгандай, ургаачыны үйдүн куту, очок ээси, коломтонун шамчырагы деп санаган түрк баласы үй-бүлөдө аял менен эркек бир бүтүн нерсе, экөө бир бүтүндүн эки жартысы, экөө ширелише биригип бир бүтүн нерсени түзгөндө гана өмүр –жашоонун маңызы болмок деп санаган экен. Жартысынан, жарымынан айрылуу бул- трагедия. Үй-бүлөнүн бир жак бети аял, бир жак бети эркек, экөө куштун эки канатындай, бир жак канаты кайрылса, үй-бүлөнүн кушу уча албай, өксөп ыйлаар. Аял тарабы бактысыз болсо, үй-бүлөнүн эркек тарабы таалайлуу боло албас. Мына ошондуктан ата-бабалар «Эрди-катын бир

үйдүн айы менен күнү» деп, нускалаган. (жогоруда «Атам элтерис каганды, энем Элбилге катунду теңири колдоп, зоболосун жогору көтөргөн» деп сыймык менен эгиздей кылып ажыратпай, ташка чеккендиктерине караганда, аталган жубайлар бири бирине жарашып, жуурулушкан ынтымакта жашап, үй-бүлөнүн да, түрк журтунун да айы менен күнү болуп өмүр кечиришкендиги билинет). Үй-бүлөнүн айы менен күнү түбөлүк бири-бири менен көрүшпөс болуп айрылышып жатса, кантип анан шордуу маркум **«Канышамдан айрылдым»** деп, көрдө жатып кыйкырбай коёт. Бул арман түрк эркегинин жогорку түшүнүгүнөн чыккан арман. Анын үстүнө, аял деген өйдөтөгү Элбилге катундай жакшы чыкса, анда ал элде айтылгандай, капкалуу шаарга тете, андай аял күйөөсүнүн сыймыгы, жүрөктүн түпкүрүнөн бекем орун алган азылзаада. «Аялы жакшы жигиттин кайда жүрсө көөнү ток». Мындай сарамжалы сан болгон, салтанаты мол болгон асылзаададан айрылып, бөлүнүү кайгы эмей эмне? Энесайдагы таштар бекер «ыйлап» турган жери жок. Анан калса аял балдардын энеси, тукумду улантуучу, ата жолун улай турган баланын биринчи тарбиячысы. Аял керек болсо, эркек үчүн-бүт баары! Түрк жамаатында жашаган мына ушундай терең даанышман ой-туюмга каныккан түрк эркеги жарык дүйнөдөн айрылууну аялдан айрылуу деп түшүнгөндүгү баамдалат. **«Канышамдан айрылдым»** деп, мүрзөдөгү ташта муңканып турган, аялга түшүнгөн жана жан дили менен сүйгөн эркектин жанында, учурунда түрк зайыбы да, өзүн бактылуу сезген болуу керек.

Бүгүнкү күндө феминизмдин идеологдору коомдо, жаштар арасында гендердик теңдиктин идеяларын кеңири жайылтуунун камында. Бирок караандай риторикага негизилдеген кургак насаатчылыктан натыйжа чыкпас. Биздин оюбузча, жаштарды адагенде, жогорудагыдай аялзатын бул дүйнөнүн тузу, уюткусу, эркекзаттын эгизи, жашоонун көркү жана маңызы деген сыяктуу түркий философиясы менен куралдандыруу керектир. Гендердик теңдиктин түпкү пайдубалында ушундай философия жатыш керек. Философиялык пайдубалды түптөө зарыл. Педагогикалык тарбия деген ушул пайдубалдан аттанып чыгышы зарыл. Түпкү өзөк идеяга таянган тарбия гана өз жемишин бере алат. Орхон-Энесай таштарындагы жазуулардын арасынан башбагып турган аял жөнүндөгү гуманисттик идея-ишара бүгүнкү биздин адеп-ахлак идеологиябыздын

дөөлөттөрүнөн болуп калууга акылуу. Азыркы заманда илгерки Энесайдын эрлери сыяктуу көрдө жатса да, канышамдан, жантеңимден айрылдым, аттигиниң! деп, арман кылып муңкана билген ойчул жана сезимтал (искренний), айкөл эркектер көбөйгөндө гана, биздин кызкелиндерибиз бактылуу болуп жашамак.

Атасынын мүрзөсүнө коюлган эстеликтеги «Курдашымдан, канышамдан айрылдым!» деген армандуу сөздөр атасынын артында калган уулдар үчүн да чоң тарбиялык мааниге ээ болгон деп айтууга болот. Маркум атасы үчүн апасы кандай кымбат, кыйбас экендиги жөнүндө ташка чегилген сөздөрдөн улам, балдар дагы бир жолу баштарын жерге салып, тунжурап ойлонушкан, энесинин кадырбаркын туюнушкан. Мындай ой-туюм уул-кыздарды мындан ары апаларына дагы да олуттуу, жоопкерчиликтүү мамиле жасоо туурасында толгондуруп, атабыздын арбагын сыйласак, энебизди ардактоого тийишпис деген жыйынтыкка түртпөй койгон эмес.

АТА ЖАНА УУЛ

Эне менен ата эгиз түшүнүктөр экени белгилүү. Түрк коомунда бул түшүнүктөр эч убакта бири-биринен ажыратылып каралган эмес. Орхон-Энисей жазууларында эне менен катар эле, **Ата** түшүнүгүнүн статусу да өтө жогору. Ата деген да, бул жерде уулдун жүрүм-турумун, жашоо мүнөзүн, атуулдук ишмердигин ченей турган жогорку нравалык чен-өлчөм катары чыга келет. Те байыртан бери түрк дүйнөсүндө **«Ата-мекен, эне-нур»** деген макал жашап келет. Орхон-Энисей жазууларында **Ата** түшүнүгү ырасында эле, **Ата-мекен, мамлекет, эл журт** сыяктуу чоң категориялар менен бирдикте каралат жана буларды көп жагынан символдоштурат. Энисейдеги Барсбектин эстелигиндеги жазуу **эне** менен башталса, Орхондугу Күл-Тегиндин ташындагы көлөмдүү жазуу ата-баба жөнүндөгү сөөлөттүү, салтанаттуу сөздөр менен мындайча ачылат:

«Үстүндө көк теңири, астыда кара (күрөн) жер жаралганда (бүткөндө) эки арада (экөөнүн ортосунда (киши) уулу (адам) жаралган. Киши уулуна менин бабам Бумын каган, Истеми каган кандыкка отурган. Отуруп түрк журтунун, мамлекетинин

мийзамын тутуп, бийлигин орноткон (жүргүзгөн) экен. Төрт булун (тараптын) баары жоо болгон, кол баштап, төрт булундагы (тараптагы) элди баарын алган (караткан), көбүн тынч кылган (тынчтыкка чакырган), баштуусун жүгүнткөн, тизелүүсүн чөгөлөткөн. Илгери (күн чыгышта) Кадыркан жышка дейре (чейин) артка (батышка) Темир-Капкага чейин (дейре) кондурган. Эки арада (ушул аралыкта) ээсиз (башкаруучусуз), уруксуз көк түрк отурган (ээлешкен) эле. Акылман кандар эле, алп кандар эле, буйругу дагы калыс, насааттуу эле, алп болгон эле; бектери да, эли да түз (көнүлдөрүндө кара жок) болгон эле. Ан үчүн элин (мамлекетин) мынча узак тутуп (башкарып), элин башкарып, мийзамын жүргүзгөн.» (Көрсөтүлгөн китеп, 68-бет.

Ташка чегилип жазылган мына ушул окуялар тарыхый изилдөөлөр аркылуу такталган, турмушта болуп өткөн тарыхый чындык. Бул жерде сөз VI кылымдын орто ченинде Монголиядан Каспий деңизине чейинки мейкиндиктерде, орногон биринчи Чыгыш Түрк каганаты жөнүндө болуп жатат. Ушул тарыхты ташка чектирген Билге каган ошол каганатты курган, башкарган ата-бабалары Бумын, Истеми кагандардын эрдиги менен көкүрөгү толо сыймыктанып отурат. Билге каганда тарыхый эс тутум күчтүү өнүккөн. Жети атаңды тааны дейт эмеспи кыргыздарда да. Билге кагандын акыл-эси үчүн Бумын менен Истеми бабалар түрк мамлекетинин символу өндүү жана даанышмандыктын, калыстыктын өрнөгү. Жазууда ата деген дал ушул Бумын менен, Истемидей акылман, алп, насааттуу, нарктуу, буйругу калыс, түз болуш керек дегендей идея бугуп жатат. Түрк уулу үчүн ата-баба деген тутуна турган тутка, ээрчий турган үлгү, кармана турган туу. Кыргызда айтылган «Ата-аскар тоо» деген сөз бекеринен эмес. Уул атанын багытынан адашканда, ата наркынан ажыраганда үй-бүлөдөн да, эл-журттан да күч тайыйт, а түгүл мамлекет кулайт. «Андан кийин ... уулдары да кан болгон эле. Андан кийин иниси агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду. ... Акылсыз каган отурган эле, буйругу да (насааты да) акылсыз жаман болгон эле. ... Түрк калкынын элдүүлүгүнүн, мамлекетинин биримдиги учуп кетти (бузулуп калды)», делип жазылат, андан ары ошол эле жазууда. Бул жерде сөз VI кылымдын аягында, VII кылымдын баш жактарында биринчи чыгыш түрк каганатынын кулашы баян

этилип жатат. Күл-Тегиндин эстелигиндеги жазуунун автору каганаттын бузулуп, кулашынын себебин биринчи иретте, уулдардын атасындай боло албагандыгынан, кийинки тукумдун ата наркын, ата салтын жолдой албагандыгынан, түрк канынын, түрк бектеринин бабалардын калыс мыйзамдарын колдоно албагандыгынан көрөт.

Күл-Тегиндин эстелигиндеги Кичине жазуунун баш жагында Билге каган өзү да ата катары **«сөзүмдү түгөл эшиткин (уккула) ... уулум (уулдарым)»** деп кайрылат. Түрк журтунда мына ушинтип, кайрылып сөз айта турган, керээз айта турган туягы, уулу бар ата ырыстуу, уулдарына таалим катары калтыра турган татыктуу мурасы бар ата ого бетер бактылуу. Эгерде уулу атасындай нарктуу, даңктуу чыкса, анда бул атанын гана эмес, эл-журттун да сыймыгы. Мыкты уул барда атанын ысымы өчпөйт, ата даңкы уланат. Ошон үчүн Ча-Көлдөгү сегизинчи эстеликте : **«Төрт уулум бар үчүн белгимди (эстелигимди) тикти (тургузду). Даңктуу атамын»** деген канааттанган сөз жазылып турса керек. (көрсөтүлгөн китеп, 162-бет.). Артында тукуму, туягы жок ата куу баш аталган. Бул кайгы. «Уулсуз ата-канаты кыркылган куш», «Уулу жоктун мууну жок» делет, түрк элдеринде. Үй-бүлөдө тукумдун үзүлүшү ата салтынын жибинин үзүлүшү катары трагедия эмей эмне? Мына ошон үчүн «Манаста» Алтайдагы Жакып «Тукумсуз кандай өтөмүн, туяксыз кандай кетемин, белге таңар бүлө жок, айбалтаны ким аштайт, калың журттту ким баштайт?» деп кайгырган эмеспи.

Эгерде уулуң болуп, туягың болуп, бирок ал жаман чыкса, нарксыз чыкса бул да кайгы. VII–VIII кылымдарда жаралган «Коркут ата китебинде» мындай делет: **«Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун, ата белинен өнгөнүнөн өнбөгөнү жакшыдыр. Эне боюна бүткөнүнөн бүтпөгөнү жакшыдыр.»** Кыргыз акылманы Калыгул: «Жаман болгон баланын, атасы жакшы болсо да, төө үстүнөн ит кабар» дейт. Мына ушинтип, «ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун» бечелдиги, кесепети бир кезде **түрк мамлекеттүүлүгүн, элдүүлүгүн, түрк биримдигин мүдүрүлткөн** делип, жогору жакта эстеликте жазылып жатпайбы. Чынында эле, түрк дүйнөсүндө уулга коюлган талап, чен-өлчөм өтө жогору. Ал биологиялык гана тукум улоочу эмес, уул баарынан мурда атанын калтырган мурастарын, руханий дөөлөттөрүн жана атуулдук-патриоттук нарктарын сактоочу, улантуучу, айбалтаны аштоочу, калың журттту баштоочу, белге таңуу кылуучу

тирек. Анан калса уул атага гана эмес, элге-жерге таандык («Элге кызмат эткениң – улуу урматка жеткениң») уул-ата үчүн эн жогорку асылнарк. Ошон үчүн ата көрдө жатса да **«Уулумдан айрылдым»** деп бакырып турбайбы.

1900-жылы Монголиядагы Суджин –даван деген жерден табылган «Кыргыздын уулу» жөнүндөгү рун эстелигинде маркум Йаглакар ата жер үстүндө калган уулуна мындайча насаат жолдойт: **«Кыргыз уулумун. Уулум эр жеткенде окутуучундай бол, ханга кызмат кыл, кайраттан»** (көрсөтүлгөн китеп, 191-бет). Кыргыз уулу Йаглакардын түшүнүгүндө окутуучудай болуу, канга кызмат кылуу – элге, мамлекетке кызмат кылуу, атанын жолун жолдоо деген кеп. Эстеликте Йаглакардын өзү да, даражалуу сот болгондугу жана куттуу жогорку өкүмдар тарканга кылган ак кызматы аркылуу аты чыгыш менен батышка угулган даңктуу, мартабалуу инсан экендиги жазылган. Демек, бул рун ташынан Йаглакардын мендей, атаңдай бол уулум, деген керээз – насааты ачык эле окулат.

Орхон-Энисей жазуулары өз кезегинде түрк баласында аталардын, эл-журттун алдындагы милдетти жана уулдук парзды таасын туюнуу бар экендигин, атаны кадырлоо сезими күчтүү өнүккөндүгүн байкатып турат. Билге кагандын эстелигиндеги: **«Сагынармын (капаланам кан-атам,»**– деген эмоцияны козгогон сөздөр бизге көп нерсени туйгузат. Ошол эле Билге каган Күл-Тегин эстелигиндеги жазуунун баш жагында, жанагинтип Бумын, Истеми бабаларынын баркы, наркы, даңкы менен сыймыктанса, андан соң экинчи чыгыш түрк каганатын курган өз атасы, алиги Элтерис кагандын эрдиктерин мактаныч кылып даңазалайт. Анан атасынын өлгөндүгүн, ага арнап эстелик, балбал таштар тургузулгандыгын салтанаттап айтат да, мындан кийин «атан өлсө, тайлак бар, комун жерге таштабайт» дегендей, атасынын тагына өзү отургандыгын аңгемелейт. **«Атам дүйнөдөн өткөндөн кийин мен кандыкка олтурдум»** (Билге каган эстелиги). Ал атасы Элтеристин жарык дүйнөгө келгендеги жана кан болгондогу миссиясын мындайча түшүнөт: **«Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп, каган атамды теңири көтөрдү»**. Элтерис түрк элинин атын, даңкын өчүрбөй, өз миссиясын сыймык менен өтөдү. Ошон үчүн ысымы түбөлүк өчпөсүн деп, ага эстелик тургузулду. Эми уулу Билге каган болсо, өзүнүн милдетин атасы аркалаган ошол эле миссияны

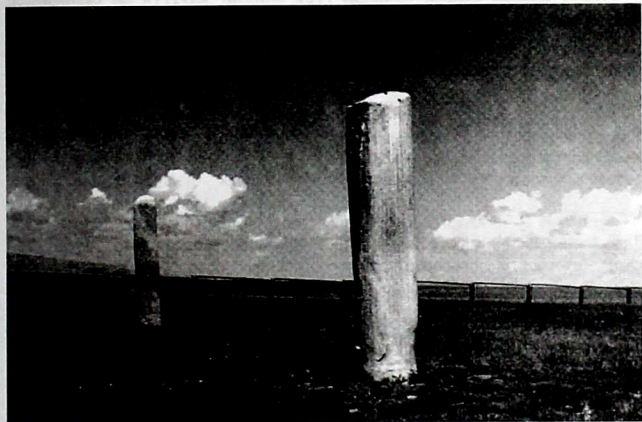
улантуудан көрөт. «Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун деп, өзүмдү теңири кандыкка отургузган эле. Иним Күл-Тегин менен сүйлөштүк, ата-бабабыз курган (түзгөн) элдин аты, даңкы жок болбосун».

Билге каган өзүнүн уулдук милдетин ар намыс менен аткаргандыгын мындайча ташка чектирген: «...Түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз отурбадым. Жылаңач (кийимсиз) элди тондуу (кийимдүү) кылдым, жарды элди бай кылдым. Аз элди көп кылдым» (Күл-Тегин эстелигинен).

«...Мен курганым үчүн түрк эли курулган эле. Мен мынча тырышкандык менен курганды башатабасам, түрк эли өлөт эле, жок болот эле. Түрк бектери жана эл муну ойлогула!» (Билге каган эстелигинен).

Мына ошентип, корутундулап айтканда, Орхон-Энисей эстеликтеринде ата менен баланын ортосундагы рухий-патриоттук уламалуулуктун, өтмө-катыштыктын айныгыз мыйзамдары ташка чегилип, жазылган. Уул атанын биологиялык гана уландысы эмес, анын рухунун уландысы. Ал эми атанын руху түрк журтунун улуттук мүдөөлөрү жана кызыкчылыктары менен киндиктеш. **Мекен**, эл-түрк-кыргыз аталардын ыйык кенчи. Ошон үчүн өлгөндө да аталардын мүрзөлөрүнүн үстүндө: «**Аттигиниң элим, (мамлекетим), каным сиздерден айрылдым**» (Элегештиги эстелик бетиндеги жазуудан), «**элим (мамлекетим), журтум сиздерден алтымыш жашымда айрылдым**» (Өөк-тарлактагы эстеликтеги жазуудан) деген өңдүү күйүттүү сөздөр ташка оюлуп жазылып отурат. Орхон-Энисей жазуулары түрк дүйнөсүндө эне, ата, эл, **мамлекет** деген нерселер бири-биринен ажырабай, өзүнчө бир бүтүндүктү түзүп тургандыгын көрүнөө айгинелеп турат. Ал эми уулдар болсо өздөрүнүн бул дүйнөгө туулушунун, жарыкчылыктагы өмүр-жашоосунун маңызын ушул бүтүндүккө кызмат кылуудан, ушул бүтүндүктүн келечек уландысы болуудан көрүшөт («**Элиме мени тууп берген эле энем**» деп жатпайбы Барсбек). Ушул уулдук мүдөөгө жеткендиктен улам кандайдыр санаасы тынгандыктын белгиси мүрзөлөрдөгү төмөнкү рун жазууларынан башбагып турат: «**Атам үчүн Билге Чикшен канына кызмат кылдым, эл-журтум. Эр эрдемдүүлүгүмдү элимдин кызматына бердим. ...Каным, элиме (мамлекетиме) кызмат кылдым,**

курдаштарыма кызмат кылдым, акылдуу ойлорум менен кызмат кылдым, менин эрдемим (даңкым)...» (Ча-Көлдөгү биринчи эстеликтеги жазуу, көрсөтүлгөн китеп, 157-бет). Ал эми Тонукук эстелигиндеги баатыр Тонукуктун сөзү бул: «Түн уктабай, күндүз отурбай, кызыл каным төгүп, кара терим чыгарып, күчкубатымды (ишти, күчтү) бердим мен. Бүткүл түрк калкына жарактуу жоо келтирбедим. Элтерис каган курбаган болсо (чындабаса), андан кийин мен өзүм курбаган болсом (чындабасам), мамлекет дагы, эл дагы жок болот эле, эл курган үчүн, өзүм курганым үчүн мамлекет кайра мамлекет болду, журт кайра журт болду» (көрсөтүлгөн китеп, 162-бет). Монголиядагы Баин-Цокто коктусуна Тонукукка VIII кылымда тургузулган храм жана таш эстелик Тонукуктун журтка өтөгөн эмгегинин түбөлүктүүлүк маани-маңызга эгедер патриоттук дөөлөт экендигин түрк журтунун учурунда моюнга алгандыгынын күбөсү.

МАҢКУРТ

«Тарыхты танганың – тамырсыз калганың» делет элде. Орхон-Энисей жазууларында тарыхый эстутумдан ажыроочулукка, кыргызча айтканда, «жети атаны» унутуучулукка каршы олуттуу ой – мындайча айтканда, маңкуртчулукка каршы идея да астыртан насыятталып жаткандыгын байкабай коюшка мүмкүн эмес. VI кылымдын орто ченинде **Бумын** жана **Истеми** кагандар башчылык кылган биринчи чыгыш түрк империясы курулгандыгын дагы бир жолу эске түшүрөлү. Ушул биринчи Чыгыш Түрк каганаты бир нече ондогон жылдар салтанат куруп жашап туруп, бирок кийинчерээк ооматы кетип, начарлап, ич жагынан ыдырап, анан акыры кытай империясы тарабынан 630-жылы талкаланып, мамлекет катары жок болуп кетет. Ушундан тарта түрк эли Тан династиясынын карамагына өтүп, толугу менен табгачтарга (кытайларга) көз каранды болуп калат. Ошол күнкорлук, кулчулук абалда калган заманда түрк элинин улуттук аң сезиминин, тарыхый эстутумунун жоголо баштагандыгы жөнүндө Күл-Тегиндин эстелигинде мындайча кабарланган: **“Иниси агасын билбес эле, уулу атасын билбес (тааныбас) эле... Табгач элине уулдарың кул болду, кыздарың күң болду. Түрк бектери түрк атын житирди (жоготту, өчүрдү), Табгач бектеринин, табгач атын тутуу менен табгач канына багынды...”** (Күл-Тегиндин эстелигинен.)

Мына ушинтип, түрк уул-кыздарынын, бектеринин тарыхый тамырдан айрылып, ата-тегин эстен чыгарып, аттары кытайлашып, иниси агасын билбей, уулу атасын билбей маңкурттук ооруга чалдыккандыгы Күл-Тегиндин эстелигиндеги саптардын арасынан өкүнүч менен жаңырып турат. Ушул жерден баса белгилей турган нерсе, түрк мыйзамдары унутулуп, түрк ысымдары өчүрүлүп, тарыхый эс тутум жоголуп жаткан дал ушундай абалды өз учурунда түрк жакшылары өз улутунун өлүмү катары баалашкан экен. Маңкуртчулук – улуттун өлүмү! Күл-Тегиндин ташынан ушундай үн угулуп турат. Муну менен катар мындай трагедиялуу тагдырга каршы келишпес протест жана ачуу каяша-чаңырык да эстеликтен кошо окулат. Окуйлу: **“Түрк эли өзүбүздү өзүбүз мындан көрө өлтүрөлү, уруксуз бололу”** (Ошондо). Мына ушинтип, улуттук аң сезими тирүү эл ичиндеги ар намыстуу мекенчилдер бирөөлөргө кул болуп, маңкурт болуп

жашоодон улуттун өзүн өзү өлтүрүп, уруксуз болушун артык көрүшкөн. Мындай патриоттук аң сезим акыры ата-тегин, тарыхый тамырын унутуп жашоого каршы, үстөмчүл империяга каршы козголоңго, улуу көтөрүлүшкө түрткөн. Айтылуу Элтерис баатыр баштаган бул улуу каршылык, улуу көтөрүлүш акыры жүрүп жеңиш менен аяктап, эркиндикке, эгемендүүлүккө алып келип, 682-жылы экинчи Түрк Каганатынын түзүлүшүнө жана салтанатташына шарт түзгөн. Кыскасын айтканда, Орхон-Енисей жазуулары улуу жазуучубуз Чынгыз Айтматов лексиконубузга киргизген “Маңкүртчүлүк” аттуу социалдык илдетке каршы философияны каңкуулап тургандыгы менен да күчтүү жана маңыздуу.

Орхон-Енисей жазууларынын мындай антимаңкүрттук руху менен кыргыз икая-легалдарынын, улуу “Манас” эпосунун мазмуну да үндөшүп тургандыгы кызыгыш туудурат. Ушуерден баса айта турган нерсе, дегеле байыркы жазууну окуп жатып, биз этносторго коркунуч туудуруп отурган бүгүнкү глобалдашуу заманында мына мобуну эске түйүп коюуга тийишпис.

Баскынчы жоолор, ар кандай үстөмчүл империялар кыргын салбай туруп эле, кандайдыр бир калктын өз алдынчалыгын жоюп, улут катары жок кылууну, ассимиляциялап өзүнө сиңирип алууну максат кылса, анда алар биринчи иретте, ошол элдин муундарынын, жарандарынын “жети ата” тамырын кыркууну, “иниси агасын билбес, баласы атасын билбес” кылып, тарыхый эстутумун талкалоону көздөп, тымызын иш жүргүзүшкөн. Кээде биздин чыгышта адамды тарыхый эстутумдан

ажыратуу төбө чачты тик тургузган мыкаачы жолдор менен ишке ашырылган. “Манаста” калмак-кытай өкүлүнүн “Башына шири кийгизип, Эсенканга баралы” деген сөзү бар. **Шири**-бул кишини эстутумдан ажыратуучу ыкма-курал. Илгери айдар көкүл Жунжандардын согушта туткунга түшкөн жаш жигиттерди ширинин жардамы менен кандайча “тамырынан” ажыраткандыгы жөнүндө Чыңгыз Айтматовдун жазганын эске түшүрөлү.

Адамды физикалык-биологиялык жактан кыйноо аркылуу гана эмес, ал таянып турган тарыхый-этникалык фундаментти, улуттук кыртышты жок кылуу, талкалоо аркылуу да маңкуртка айландырышкан. Байыркы бир заманда кара калмак деген жоо кыргызды чаап, эмгектеп жүргөн, жаңы баскан эркек балдарды олжолоп туткунга алат да, өз жерине алып барып, жүз бөбөктү социалдык мамилелерден жана байланыштардан оолактатып, эч кимге көрсөтпөй, обочодо көмүскө багып, жалаң согуштук өнөргө таптап машыктырат. Кыргыздын жүз кулунчагы өздөрүнүн кыргыз экенин билбей, ата-тегинен эл-жеринен, эне тилинен, таптакыр кабарсыз, согушкандан башканы билбеген жоокер-башкесерлер болуп тарбияланышат. Калмактын төрөсү маңкуртка айландырылган, уруш өнөрүнө үйрөтүлгөн ошол жүз кыргыз жигитти бир жылы кыргыз элине каршы согушка салып, ак калпак калкты өз тукумдарынын колдору менен кыргызга учуратат. Бул шумдуктуу окуя Үмөт молдонун “Жүз жигит” аттуу комуз күүсүндө кайгылуу баян болуп чертилип калган.

Өз ата-тегин тааныбаган “Жүз жигитке”, өз энесине каршы жаа аткан алиги маңкурт Жоломанга (Ч.Айтматов), жанагы Гүл-Тегиндин эстелигиндеги кытай империясына кул болгон түрк элинин тагдырына байланышкан өтүмүш тарых, ХХ кылымда кандайдыр бир даражада, өзүнчө бир өзгөчөлүү вариацияда социалисттик “кызыл” кыргыздардын турмушунда кайталангандыгын эске түшүрүүгө туура келет. «Эски дүйнөнү кыйратабыз!», - деген большевиктик, нигилисттик ураанга жамынган тоталитардык система бизди да өткөн тарыхыбызга түркөй сабатсыздардын жана ташбоор эзүүчүлөрдүн кайгы-муңга толгон караңгы тарыхы катары кароого, улуттук салттарыбызды чириген феодализмдин «калдыгы» катары түшүнүүгө багыттап, элибиздин эркиндиги үчүн күрөшкөн улуттук баатырларыбыз, уулдарыбыз “феодал”, “пантюркист” деп аныкталып, өз тилин, маданиятын

сүйгөндөр “улутчул” аталып, бааланып, өз өлкөсүндө туруп, өз эне тилин, өз тегин билбеген өйдөкү жүз жигитке окшогон тукумдар көбөйүп, “Ата”, “Апа” деген эзелки төл сөздөрүбүз “Папа”, “Мама” менен алмашып, өз бешигин балталап бүлүндүргөн, өз «Бугу энесине» каршы ок аткан Орозкулдар (“Ак кеме” фильми), Жоломандар (Ч.Айтматов) арбып, улутубуз дун тарыхый эстутуму эңшерилгени чындык болучу. Тери шири бар экен, анан социалдык, же болбосо идеологиялык шири бар экен. Адамды алкакка камап, анын ой жүгүртүүсүнүн үстүнөн полициялык көзөмөл орноткон акимчил-буйрукчул түзүлүштүн жарандардын башына кийгизген “идеологиялык ширисинен” улам кэчээ улутубуз өзүнүн этникалык кыртышынан ажыроо коркунучуна, коммунисттик-космополиттик жалпылыкка акырындап сиңип, жок болуу опурталдуулугуна дуушар болгон. Бүгүн колуна кыргызга арналган “шири” кармаган чет өлкөлүк жаңы идеологдор мекенибизге кирип жатат.

“Социалдык шириге”, андан туулган маңкуртчулук илдетине “Манас” эпоеясы да өзүнүн бүткүл турушу, духу менен каршы. “Манаста” каардуу жана амалкөй Алооке хан тоолуктарды таруудай

чачып, бирин эренге, бирин тереңге, бирин Алтайга, бирин Каңгайга тентиткенде ак калпак кыргыздын ар кайсы чоочун калайык-журттарга жана кыжылдаган калмак-кытайга сиңип, эл катары жок болушун көздөгөн. Кыйла жылдар өткөндө кай бир аймактарда өйдөкү Гүл-Тегиндин эстелигинде маалымдалгандай, түрктөрдүн башына түшкөн манкурттук тагдыр, алатоолуктардын да башына келип, кээ бир кыргыз топтору калмакташып, кытайлашып Алоокенин мүдөөсү ишке аша баштаган. Бул көрүнүш "Манаста" Акбалтанын жаш Манаска айткан төмөнкү сөздөрү менен баян этилет: **"Бай Жакып менен ага-ини, балдары Үсөн бар эле, айдап кетип Үсөндү, кара калмак алды эле, Үсөн атын жойду дейт, Көзкаман атка конду дейт, калмакча атын койду дейт, кыргыздын атын жойду дейт, тууганды туура унутуп, баарысы калмак болду дейт"**.

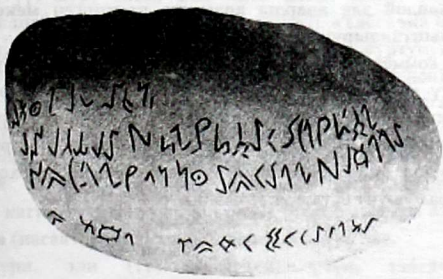
Мына ушинтип, Үсөн баштаган кыргыздар калмак-манжуу массасына ассимиляцияланып, психологиясы өзгөрүп, балабакырасынын ысымдары Чандаяк, Чагалдай, Дөрбөлдөй делип калмакча коюлуп, дини будда болуп, ырым-жырымы калмакча жасалып, "Какандап" ураан чакырып калышат. "Манаста" кыргыз элине карата чыккынчылык ушул "туугандардын" ичинен чыгат. Кытайдын императору Эсенкан амалданып барып, Манасты уу берип өлтүрүп, Бээжинге башын кесип алып келе турган адамды дал ушул Каңгайда кыргыз атын өчүргөн, жети атасын унуткан пенделердин ичинен тандайт. "Журтуна бузук беш айбанды" баштаган Көзкаман кулчулуктан жаңы эле кутулган, бүткүл кыргыз эли медеп тутуп турган Манаска кол салат. Манаска уу берет. Демек, бул анын өз бир тууган элинин өлгөндө-талганда жетип турган эң ыйыгы-эркиндигине кол салганы, өз элине уу бергени эле. Көзкаман жанагы "жүз жигит" сыяктуу өз бир боор калкына, туулган тууруна каршы барып отурат.

Көзкаман - бул "тамырсыз" адамдын символу. Башына "социалдык шири" кийген кулдун символу. Маңкурт-душмандын колундагы куурчак жана өзүнүн "учкан уясына" каршы пайдаланыла турган курал. Көзкаман бизге көрсөтүп турган "Манастын" ачуу сабагы жана кара түстөгү белгиси. Көзкаман — "тамырсыз" адамдын жамаат үчүн, улут үчүн өтө коркунучтуулугу жөнүндөгү "Манастын" эскертүүсү.

Тилекке каршы, бүгүнкү эгемендүүлүктүн заманында да өткөн тоталитардык доордо башына "идеологиялык шири" кийип калган

айрым кыргыз үй-бүлөлөрү, массалык адам өзүнүн “уясынан” өзүнө окшош “балапандарды” учуруп чыгарууну улантууда. Бул абдан өкүнүчтүү. Маселен, 2006-жылы апрель айындагы кыргыз телеберүүсүнөн тартууланган бир көрсөтүүдө 5-6 кыргыз улутундагы өспүрүмгө “эгер кайра төрөлүп калсаң, ким болор элң?” деген суроо берилгендиги, берилген ушул суроолорго окуучулардын биринин артынан бири **француз болгум келет, орус болууну каалайм, немис болгум келет, англичан болгум келет** деп жооп беришкендиги коомчулуктун көз алдында турат. Бул балдар бир гана кыргыз болууну каалабайт. Мынакей, эгемендүүлүктүн шартындагы “жүз жигиттин” башталышы көз көрүнөө. Бир сөз менен айтканда, ушул кыргыз болууну каалабаган кичинекей “жүз жигит” ушул бойдон чоңоюп, миң жигитке, он миңге, жүз миңге, миллионго өсүп чыкса (өсүп чыгышына бизди тегеректеп турган геосаясий күчтөр, массалык маданият, ар кандай диний миссионерлер, глобалдаштыруу саясаты катуу кызыктар экендигин эске алалы), анда улутубуздун тагдыры кандай болмок?

Кыскасын айтканда, маңкуртчулуктун адамдын “жети атасы”, элдин тарыхый түп тамыры үчүн, демек, кишинин инсан катары, улуттун улут катары өмүр-жашоосу үчүн, алардын маданий-тарыхый “генефонду” үчүн социалдык жактан өтө коркунучтуулугун, түбүнөн кемирп-кесип, кыркып-кыйып таштоочу антигуманисттик күчүн дайыма эстен чыгарбашыбыз керек жана ага каршы тосмолорду коюп турууга милдеттүүбүз.

Орхон-Енисей жазууларынын, Улуу “Манас” эпосубуздун бүгүнкү тукумдарды маңкүртчулуктан сак болууга астырган үндөп, балага кенедейинен мекенчилдиктин рухун сиңирүүнүн зарылдыгын каңкуулап турган насыятынын ар качан көңүлүбүздүн чордонунда турушу аба менен суудай зарыл.

Акырында белгилей турган нерсе, маселен, бүгүнкү Түркиянын өз жарандарын тарбиялоо стратегиясы байыркы Орхон-Енисей жазууларынын жогорудагы антимаңкүрттук духу менен үн алышып, тарыхый өтмө катыштыктын, уланмалуулуктун наркынын өмүр улап турганы жагымдуу жана өрнөктүү деп ойлойбуз. Түркиянын «Улуттук билим берүү боюнча негизги мыйзамында» түрк билим берүүсүнүн эң башкы стратегиялык тарбия максаты төмөндөгүчө аныкталган:

«Түрк улуттук билим берүүсүнүн максаты – түрк коомчулугунун бардык мүчөлөрүн Ататүрктүн принциптерине, революциясына жана Башмыйзамда көрсөтүлгөн Ататүрк патриоттуулугуна (мекенчилдигине) ылайык түрк улутунун улуттук, нравалык, инсандык, руханий жана маданий баалуулуктарын кабыл алган, сактаган жана өнүктүргөн үй-бүлөсүн, мекенин, улутун сүйгөн жана дайыма өркүндөтүүгө аракет кылган, инсан укуктарына жана Башмыйзамдын алгачкы беттериндеги негизги принциптерге таянган демократиялык, граждандык жана социалдык укуктук мамлекет болгон Туркия жумуриятынын алдындагы милдет жана жоопкерчиликтерин билген, ошондой эле аларды аракетке келтирген мекендештер катары калыптандыруу».

Өзгөчө комментарийдин деле кереги жоктур. Демек, Түркиянын билим берүү мыйзамынын башкы улуттук миссиясы өз өлкөсүнүн рухий-маданий дөөлөттөрүнө сугарылган мекенчил патриотторду жетилтип тарбиялоо, бул аркылуу Түрк мамлекетин, Түрк улутун сактоо, чыңдоо жана өнүктүрүү болуп эсептелет. Орхон-Енисей жазуулары дал ушуну осуяттап турбайбы.

МЕКЕНЧИЛДИК

«Жазуулардагы» дагы бир орчундуу нерсеге көңүл буралы. Биздин байкашыбызча, буга чейин Орхондогу Күл-Тегиндин, Тонукуктун, Билге кагандын таш эстеликтериндеги жазуулардын тилдик, адабий, тарыхый, философиялык, маданий жагын изилдеген окумуштуулар ташка чегилген бул баяндардагы эң башкы нерсени көз жаздымында калтырып келишкендей. Аталган таш эстеликтердеги жазуулар жөн гана жазылып коюлган байыркы тарыхый, адабий, маданий маалымат эмес. Белгилей турган эң башкы нерсе, бүгүнкү тил менен айтканда, бул жерде түрк элин, түрк улутун, түрк мамлекеттүүлүгүн сактоонун концепциясы берилген жана мамлекеттен айрылуунун, улуттукту жоготуунун жана кайра жаратуунун ачуу сабагы тартууланган. Ал эми бүгүнкү күндө ар бир калк үчүн өзүнүн улуттугун, мамлекеттүүлүгүн сактоодон ашкан ыйык маселе болбосо керек. Демек, байыркы дегенибиз менен Орхон-Енисей жазууларындагы улутту, мамлекетти сактоонун философиясы, концепциясы жана практикасы өзүнүн маанисин жоготпогон, айрыкча бүгүнкү глобалдашуунун шартында өтө актуалдуу, түбү түптүү, өлбөс сабак демекпис.

Адегенде, мамлекеттен айрылуунун ачуу сабагына келели. Ыза-кордукка муунган, ичи арманга толгон түрк патриоту Күл-Тегиндин эстелигинде өзүнүн мамлекетин моминтип жоктоп турат: «Элдүү (мамлекеттүү) журт элем, эми элим кана? Каны бар эл элем, каганым кана?» (Күл-Тегиндин эстелигинен). «Табгачка баш ийди... Түрк эли өлдү, азайды, жок болду. Түрк журтунун жеринде мамлекеттик түзүлүш калбады» (Тонукуктун эстелигинен).

Ошол түрк элинин өзүнчө бүтүн журт болуудан калгандыгынын, мамлекеттүүлүгүнөн айрылгандыгынын себептери Күл-Тегиндин ташына мындайча чегилип жазылган: «...Андан кийин иниси агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду, билимсиз каган отурган эле, акылсыз (жаман) каган отурган эле, буйругу да (насааты да) акылсыз, жаман болгон эле.

Бектери, эли (түз эместиги) үчүн, табгач элинин бузукулугунан (кайраштырганы үчүн), азгырганы үчүн, ага (жана) инини кайраштырган үчүн, түрк калкынын элдүүлүгүнүн (мамлекетинин) биримдиги учуп кетти (бузулуп калды).

Кандык жүргүзгөн канын житирип (жок кылып) табгач элине уулдарың кул болду, сулуу кыздарың (кыз-уулун) күң болду.

Алтын, күмүш, ичимдикти кыйналбай-кысталбай мынча көп берип жүргөн табгач элинин сөзү таттуу, оозу (сөзү) жумшак эди (эле); таттуу сөзү менен, жумшак асылы менен азгырып ыраакы калкты өзүнө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүштү. Билими жок (билбес) киши ал сөзгө алынып (ишенип) жакын барып, көп киши өлдү.

...Жер кесип тирү-өлүүнүн ичинде тентиген элен». (Күл-Тегиндин эстелиги.)

Мына ушинтип, көрүнүп тургандай, түрк мамлекетинин кулап жок болушунун башкы себептеринин бири-түрк журтунун башына көзү өткөн мурдагы даңктуу падышалардын ордуна буйругу да, насааты да акылсыз, билимсиз, жаман кагандын, жармач жетекчинин отуруп калышы болгон. Чындыгында, калк тагдыры кагандын көсөмдүгүнө, акылмандыгына көп жагынан байланышары ырас го. «Акылдуудан башчың болсо - адашпайсың» - дейт кыргыз накылы. «Улугу адил болбосо, калкы убара тартаар», «Бу дүйнөдө не карып, башчысы жок эл карып», - дейт дагы кыргыз акылмандыгы. Илгери Санчы сынчынын тушунда Кудаян деген жетесиз каны болуп, кыргыз журту калмакка алдырып, чабылып-чачылган. Алысты көрбөгөн арымы кыска адам такка отурса, бүтүндөй журт азап чегээри 2010-жылкы революциядан улам да белгилүү болбодубу. Орхон-Енисей жазуулары да, андан берки

тарых да катардагы кимдир бирөөнүн, кандайдыр бир популист Эшмат-Ташматтын кокусунан мамлекеттин башына келиши улут тагдыры үчүн опурталдуу экенин күбөлөйт. Күнүмдүктү гана ойлогон башчы элдин миң жылдык келечегине зыян кылып коюшу мүмкүн.

Түрк мамлекетинин кыйрашынын экинчи себебине келсек, ошондой өлкөнүн туткасын бекем кармоого жөндөмсүз ажонун айынан мамлекет ичинде башаламандык келип чыгып, журттун ички ынтымагы ыдырап, түрк эли өз ара чабыштардын, бөлүнүп-жарылып, бири-бири менен жоолашуунун кучагында калган.

Үчүнчү себеп. Өз ара ит арка болуп, ичи бузулуп турган элдин чыр-чатактуу абалынан пайдаланып, Табгачтын (кытай империясынын) бузуку күчтөрү тутана албай турган отко май чачкандай, түрк бектерин, урууларын бири бирине ого бетер кайраштырып, ички жанжалдарды ырбатып, кырдаалды курчуткан.

Төртүнчүдөн, түрк бектери жана ич жагынан ынтымагы ыдыраган эл-журт тышкы империялык душман күчтөрдүн амалданган таттуу сөздөрүнө алданып, алтын-күмүшүнө азгырылып, акырындап жоонун торуна түшүп берип жатышкандыгын байкабай калышкан.

Бир муштумга биригип, каршылык көрсөтүүгө жөндөмсүз болуп калган түрк журтун Тан империясы басып алып, мамлекеттүүлүгүн катаалдык менен жок кылган. **«Ырыс алды – ынтымак, ынтымагын жок болсо, алдындан таяр алтын так»,** - деген кыргыз даанышмандыгы калетсиз белем.

Бир сөз менен айтканда, VII-кылымдагы түрк элинин мамлекеттүүлүгүнөн ажырап, кытайларга-табгачтарга кул болуп калган ачуу чындыгы, кайгылуу тагдыры кимге сабак эмес? Терең ойлонсок, Күл-Тегиндин эстелигине чегилген бул окуя бүгүнкү түрк мамлекеттери үчүн өзүнчө бир сабак-эскертүү катары кабыл алынууга тийиш. Күл-Тегиндин эстелигиндеги бул ачуу сабакты айрыкча бүгүнкү Кыргызстандын эске түйгөнү оң. Себеп дегенде, коррупциянын, трайбализмдин, жер-жерлерге, региондорго, урууларга бөлүнүүчүлүктүн, тышкы карыздардын сазына тыгылган, сырткы геосаясий күчтөрдүн, коңшу империялардын кызыкчылыктарынын объектисине айланган, диндик экстремиздин коркунучуна кабылган, жүз миңдеген жарандары чет өлкөлөргө тентиген, чыгыш жак дарбазасынан келгиндер чубуруп кирип жаткан Кыргызстандын азыркы

абалынан Орхон-Енисей жазууларындагы кулап, жоюлууга кериптер болгон түрк мамлекетинин тагдырынын айрым симптомдору байкалып турат.

Эми эстелик ташта чагылдырылган жанагы түрк элин, түрк улутун, түрк мамлекетин сактоонун патриоттук философиясы, концепциясы дегенге келели. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, Күл-Тегиндин, Билге кагандын, Тонукуктун эстеликтериндеги жазууларда баяндалгандай, кыйрап жоюлуп кеткен түрк мамлекетинин устуну бир күнү кайрадан тургузулган, табгачтарга кул болуп жанагинтип тарыхый эстутумунан айрыла баштаган түрк эли кайрадан улут болуп, «Тирилип», кайрадан түрк мыйзамдары менен жашап калган. Кандайча? Ташка оюлуп жазылган тарыхтан улам мындай бурулуштун, төңкөрүштүн, өзгөрүштүн төмөнкүдөй факторлордун натыйжасында болуп өткөндүгүн көрөбүз.

Биринчи фактор. Калайык- журттун ичинде өз мамлекеттүүлүгүнүн жок болушун өзүнүн жарандык өлүмү катары, улутунун өлүмү катары кабыл алган, көз каранды жашоону, ата-тегин унутуп жашаган макулдуктун тирүү-өлүк тагдырын түк көтөрө албаган (жогорудагы «**түрк эли өзүбүздү өзүбүз мындан көрө өлтүрөлү, уруксуз бололу**» деген сөздөрдү дагы бир жолу эске туталы), атуулдук ар намыстын туусун бийик кармаган мекенчил патриот атуулдардын тобунун болгондугу.

Экинчи фактор. Ошол патриоттук авангарддын өз улутуна, мекенине болгон сүйүүсүнүн көөдөндө жалындап от болуп күйүп тургандыгы (Күл-Тегиндин эстелигиндеги «**Түрк эли жок болбосун деп, эл болсун деп**»... «**Түрк элдин аты, даңкы өчпөсүн деп**» деген жүрөктөн атып чыккан сөздөр буга күбө).

Үчүнчү фактор. Ошол патриоттук сүйүүнүн мекенге карата кургак абстрактту романтикалык сезимдин деңгээлинде калбай, реалдуу, активдүү, күжүрмөн иш-аракеттер, эл-жер үчүн карууну казык, башты токмок кылган мээнет менен бекемделгендигинде (Бир эле Тонукуктун эстелигиндеги Тонукуктун алиги «**Түн уктабай, күндүз отурбай, кызыл каным төгүп, кара терим чыгарып, күч-кубатымды (ишти, күчтү) бердим мен. Бүткүл түрк калкына жарактуу жоо келтирбедим. Элтерис каган курбаган болсо, (чындабаса), андан кийин мен өзүм курбаган болсом (чындабасам), мамлекет дагы, эл**

дагы жок болот эле, эл курган үчүн, өзүм курганным үчүн мамлекет кайра мамлекет болду, журт кайра журт болду» - деген жалындуу монологун эске түшүрөлү).

Төртүнчү фактор. Эң негизгиси, түрк элинин бактысына керектүү, зарыл кырдаалда улуттук лидер жаралып, тарыхый сахнага чыгып келгендигинде. Кыргыздын «Манасында» айтылгандай, «**караңгы түндө көз тапкан, капилеттен сөз тапкан**», калкынын чачылганын жыйноого, үзүлгөнүн улоого, жоголгон жогун табууга жөндөмдүү, журт ичиндеги жанагы патриоттук авангардды уюштуруп, элди артынан ээрчитип, көтөрүлүшкө көтөрүлүп, жеңишке жетишкен таланттуу, кайратман жетекчи, эр жүрөк баатыр Элтеристин акылман жол башчылыгы себеп болгон. Анын Тонукуктай даанышман идеологду жана айбаттуу баатырды увазир кылып алышы утушту камсыз кылган.

Башка себептерди айтпаган күндө да, дал ушундай эң негизги руханий-патриоттук факторлордун, шарттардын шарапаты менен түрк мамлекети кайрадан «тирилип», түрк эли кайрадан эгемендүү улут катары жаралыптыр.

Мына ошентип, патриотизм, мекенге болгон жалындаган сүйүү, жарандык биригүү, эл үчүн «түнү уктабаган, күндүзү отурбаган, кызыл канын төгүп, кара терин чыгарган» атуулдук чаалыкпаган ишмердик, арканды узун таштап ойлонгон стратегиялык акыл-эс, көсөм-көрөгөч башчылык түрк мамлекетин, түрк улутун сактап калган жана алардын андан аркы триумфун камсыз кылган.

Оо көрсө, ушул тарыхый окуянын өзөктүү маанилүүлүгүн жана келечек үчүн өрнөктүүлүгүн эске алып, түрк жакшылары түбөлүк турсун деп, жол тоомуна бул сабакты ташка чектирип жаздырып, «түрк бектери, эли бул сөзүмдү эшит, терең тында мындан ары жаңылбагыла», деп бекеринен насыяттабаптыр. Мына ушинтип, жогоруда айтылгандай, «жазуулардын» бул сабагынан улутту, мамлекеттүүлүктү, эгемендүүлүктү, көз карандысыз өз алдынчалыкты сактоонун жана өнүктүрүүнүн өзүнчө бир философиясы, концепциясы окулуп жатат. Мындай философия бүгүнкү глобалдашуунун агрессивдүү, ассимляциялап жиберүүчү чабуулдарынын шартында ар бир түрк мамлекети үчүн актуалдуу.

Акыры корутундулаганда, не демекпис? Таш эстеликтерден төмөнкүдөй насыят чыгып турганын аңдабай коюшка мүмкүн эмес. Дагы дааналайлы. Улутуң, мамлекетиң канткенде сакталат жана алдыга кетет?

Биринчи шарт. Көлөкөлүү чынардай журтуна саябан бак боло билген акылман башчың болгондо («Элтерис каган түрк элин көкөлөтүп, зоболосун жогору көтөрүп отурат» - Тонукуктун эстелигинен).

Экинчи шарт. Ошол башчынын жетегинде, тарбиясында жарандарың, жалпы калкың патриоттуулуктун, мекенине кан-жанын менен берилгендиктин, атуулдук ар намыстуулуктун туусун желбиретип бийик кармаганда.

Үчүнчү шарт. Ички ынтымак-ыркың бузулбай, эли-журтуң «бир тамырдын каны, бир дененин жаны, бир сабактын даны болуп» (Э.Ибраев), биримдигин чыңдап турганда (ичкени үзүү оной, ичкелер, жукалар топтолуп жоон болсо, жоонду эч ким үзө албайт, - деген ойду Тонукуктун эстелиги сүйлөп турат).

Төртүнчү шарт. Ата журт үчүн атуулдардын арыбас мээнети арыш кергенде («Түрк эли үчүн түн уктабадым, күн отурбадым. Өлүп

житип бара жаткан элди тирилтип, ирденттим»-Кул-Тегиндин эстелигинен).

Бешинчи шарт. Бектериң, букараларың тарыхый эстутумун жоготпой, чет өлкөлүк алдамчы күчтөрдүн алтынына сатылбай, жалтырак-жултурактарына азгырылбай («Эстүү билги кишини, эстүү алп кишини буза албас» - Кул-Тегиндин эстелигинен), өз өлкөсүнө таандык болгону менен сыймыктанып, чек арасын кайтарып, күн-түн сак турганда.

Дагы айталы, бул өзүнчө бир концепция эмей эмне?

Биз эмгегибиздин баш жагында: «Кул-Тегиндин эстелигинин автору таш бетине тандалып чегилген сөздөрдү, ойлорду, жазылган тарыхты түрк элдери үчүн, дегеле жамы адамзаада үчүн өтө керектүү, түбөлүктүү мааниге эгедер, кылымдар карыта албас, өлбөс- өчпөс дөөлөт, таалим, сабак деген ишенимде болгон. Бул түбөлүктүү сабак-тарых ар дайым адамдардын көз алдында, көңүлүнүн борборунда болуп, окулуп, үйрөнүлүп турсун деп, эстеликти тогуз жолдун тоомуна койгон экен. Эмесе, эзелки Орхон-Енисей жазууларында адамдар көрүп-билип, үйрөнө турган, көөнөрбөй, түбөлүк турчу кандай тарых, нарк-кенч, маани-маңыз бар болду экен?» – деп жазган элек. Чындыгында эле, эстеликтин автору тегин жазпаптыр. Көөнөрбөс түбөлүк турчу үлкөн идея эстеликтерде бар болуп чыкты.

Демек, мамлекетибиз, мекенибиз, улутубуз ич жактан бекем, келечеги кең болсун десек, бүгүн өсүп жаткан муундарыбызды акчага, алтын-күмүшкө, мансапка, байлык-бийликке, күнүмдүккө болгон кумарга, «махабатка» эмес, чет өлкөлүк идолдорго сыйынууга эмес, индивидуалисттик өзүмчүл прагматикага эмес, Ата журтка агынан жарылган ак жаркын патриоттук сүйүүгө жана эл-жерине кан-жанын берген жарандык улуулука, улуттук баш кошкондукка, бийик граждандык ар намыстуулукка тарбиялашыбыз керек. Орхон-Енисей жазууларынан ушундай эскирбес педагогикалык осуят ишараланып турат. Ушул осуятты үйрөнүү, жан дүйнөгө сиңирүү жана жүрөктө сактоо азыркы «устаранын мизинде оодарылган» (Арстанбек) заманда ар бир Түрк мамлекетинин ички бекемдигинин кепилдиги демекпис.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЗАМАНЫНДАГЫ ТАРБИЯ АМАЛДАРЫ

Тыянакка келели. Тарбия, тарбиялоо (воспитание) адамзат коомундагы түбөлүктүү категория. Коомдо муундар аралык өтмө-катыштыктын мыйзамы сакталып турганда гана коом коом катары, мамлекет мамлекет катары жашап турат. Ал эми коомдогу ошол ар качан токтобой жүрүп турган өтмө катыштык процессинин моторун айлантып турган нерсе бул – тарбия. Илгерки кыргыз-түрк коомунда да тарбия зарыл социалдык функцияны аткарып турган. Орхон-Энисей рун жазууларында тарбия маселесине орчундуу көңүл бурулат. Тонукуктун эстелигинде **«Билге Тонукук мен өзүм Табгач элинде тарбияландым»** деген сөздөр бадырайып жазылып турат. Барлыктагы экинчи эстеликте **«Үч жашымда атасыз болдум. Даңктуу Тутук агам киши кылды»** деген сөздөр ташка чегилген. Кыргыз уулу Йаглакардын эстелигинде тарбиячыны, окутуучуну урматтаган жана аны өрнөк туткан төмөндөгүдөй сөздөр жазылган: **«Окутуучума жүз эр, турак (жай) бердим. Уulum окутуучундай бол»**. Бул сөздөр кыргыз-түрк жамаатында акылгөй мыкты тарбиячы – окутуучу урматталып, жогору баалангандыгына күбө өтүп турат. Кыскасын айтканда, Орхон-Энисей таштары байыркы – ата-бабалардын коомунда тарбия ишинин активдүү түрдө жолго коюлгандыгын жана ага чоң маани берилгендигин каңкуулайт.

Орхон-Энисей жазууларынан бала-бакыраны, өсүп жаткан муундарды **эне менен атаны** пир тутуп, урматтоого тарбиялоонун жолдору, методдору, ыкма-амалдары жөнүндө ачык-айкын көрүнөө турган нерселерди окуш кыйын. Сыртынан караганда андай нерселер көрүнбөгөнсүйт. Бирок эстеликтердеги жазылгандардын логикасын уласак, көмүскөдө катылып жаткан маанилерди жана байланыштарды туя билсек, анда илгерки кыргыз-түрк коомунун педагогикалык системасынын колдонгон инструменттерин ачып чыгууга болот. Бир гана рун таштарынын педагогикалык «кодун» үңүлүп окуй билүү талап кылынат.

Кыргыз-Түрк тарбия системасы эне менен атаны урматтоо керек деп насаат айтуудан мурда, биринчи иретте балдарда, уул-кыздарда ата-

энени сыйлоонун мотивациясын калыптандырууга, башкача айтканда, бул экөөнүн жарыкчылыктагы, үй-бүлөдөгү, коомдогу эч нерсе менен алмаштырылгыс ролу жана функциясы жөнүндөгү көз караштык позицияны, философиялык акыл ой пайдубалын түзүүгө (**менин башталышым – энеде, мени киши кылган эненин мээнети, мээрим жана сүйүүсү** деген сыяктуу) умтулгандыгы баамдалат. Мындай философия тарбия процессинде уул-кыздын аң сезимине гана эмес, психикасына да терең сиңгендиктен Барсбектин эстелигиндеги жазуу: **«Он ай боюна көтөргөн эле мени энем!** деген улуу сөз менен башталып отурбайбы. Элбилге апага арналган эстеликтин негизи да, уулдун жан дүйнөсүнө орногон эненин ыйыктыгы жөнүндөгү идеяга барып такаларын андоо анча деле кыйын эмес. Бүгүнкү биздин эне жөнүндөгү педагогикабыз да, өйдөкүдөй философиялык базадан чыгып аракеттенсе, тарбия ишибиз түшүмдүү болор эле. Туулган күнүн белигилеп жатып, энеси жөнүндө бир ооз кеп айтпаган бүгүнкү жаш адам идеясыз макулук эмей эмне?

Атаны урматтоонун жана анын ысымына татыктуу жашоонун духунда тарбиялоо максатында, балдардын акыл-сезимине таасир кылуунун методу катары пайдаланылган амалдардын бири-бабалардын жана аталардын патриоттук, руханий нарктарын өрнөк кылып **даңазалоо ыкмасы** болгону байкалат. Буга Күл-Тегиндин эстелигиндеги Бумын, Истеми, Элтерис кагандардын даңктуу иштерин жана түз, калыс буйруктарын, акылмандыгын даңазалаган баяндардын логикасын ээрчисек, ынанабыз. Барсбектин эстелигиндеги мөбөреки сөздөрдү окуйлу: **«Биз Умай-бектерибиз-уруубуздун эр жүрөктөрүбүз - биздин ата салтыбыз ушул».** Улуулар ар дайым дал ушундай эр жүрөк ата салттарын балдардын боюна сиңирүүнүн камында болгон. Мына ошондой ата салттардын уясынан Барсбектер, Күл-Тегиндер, Тонукуктар, Билге кагандар (Могияндар) өсүп чыккан. Булар үчүн ата деген башат, өчпөс өрнөк, ал өрнөктү ээрчиген уул өлбөстүктүн өзүн көрмөк.

Орхон-Энисей педагогикасындагы дагы бир метод – бул өзүнүн **жеке өрнөгүнүн** мисалында балага тарбия-таалим берүү. Бул – маселен, Элбилге эненин индивидуалдуу энелик үлгүсү, жекече нарктуу жүрүм туруму. Ошон үчүн уулу сыймык менен **«Умай энедей каныша энем»**

деп урматтап, Умай энеге салыштырып, ташка чегип отурбайбы. Дагы кошумча, жанагы Йаглакар атанын жекече мисалын, өрнөгүн эстениз.

Атанын атуулдук, каармандык жолун жолдоого тарбиялоо үчүн практикалык түрдө **көргөзүү, көнүктүрүү, машыктыруу ыкмасы** колдонулган. Илгерки кыргыз-түрк жоокерчилик заманында аталардын өмүрү ээр үстүндө өткөндөгү белгилүү. Аталар уулдарды, агалар инилерди жортуулдарга ала жүрүп телчиткен, мээнет кылганга көнүктүргөн. Орхон-Энисей жазууларында мындай көрүнүштөрдүн мисалдары сейрек эмес. Барлыктагы экинчи эстеликтеги: «**Даңктуу тутук агам мени киши кылды**», – деген жазууну эске түшүрөлү. Кыскасы, илгери балдарды ата салтында тарбиялоо мына ушинтип, практикалык ишмердикти уюштуруу амалдары менен да жүзөгө ашырылып турган. Ырас эле «Ата көргөн ок жонот», «Атаны көрүп уул өсөт» деген накылдар чындык эмеспи.

Рун жазууларынын доорунун тарбия системасындагы дагы бир амал – бул тарбиялануучунун ата-бабалар өрнөгүн жолдоодогу ийгилик - саамалыктарын **колдоо, баалоо, стимулдоо ыкмасы** болгондугу көрүнүп турат. Буга мисал катары атасы Элтеристей эр мүнөз, көк жал чыккандыгы үчүн Күл-Тегинге өспүрүм кезинде эле баатыр деген наам ыйгарылгандыгын («**Энемдин багына иним Күл-Тегин эр атын, наамын алды**») келтирүүгө болот.

Ошол доордо **өзүн өзү тарбиялоо** амалына да маани берилгендиги сезилет. Барсбектин эстелигинде «**Жериме мен эрдигим менен бек болдум**» деген сөздү байкаңызчы. Бул жерде терең баамдасак, Барсбектин жалаң өзүнүн жекече күч-аракети, индивидуалдуу мээнети менен, өзүн-өзү бүлөп өстүргөн эрдиги менен чоң даражага жеткендиги ишара кылынып жатат. Мунун өзү байыркы кыргыз-түрк заманынын педагогикасында адам тарбиянын объектиси гана эмес, тарбиялык иш-аракеттин субъектиси катарында да мааниге ээ боло жүргөндүгүнөн кабар берет.

Кыскасы, бир сөз менен айтканда, Орхон-Энисей эстеликтериндеги рун жазуулары VI–IX кылымдардагы кыргыз-түрк тарбия системасында инсандын этикасын калыптандыруу багытында түрдүү педагогикалык механизмдер иштеп тургандыгын айгинелейт.

КЫСКАЧА КОРУТУНДУ

Антисоциалдык, деструктивдик жорук-жосун, жүрүм-турум арбып, коом адеп-ахлак кризисине дуушарланып турган чакта тарбия-таалим системабыз, педагогикабыз моралдык проблемаларга өзгөчө көңүл буруп, адамдын рухий-ыймандык жактан кайра жаралуусунун, жаңылануусунун жолдорун издөөдө. Азыркы кылымдын адамы кандай болуш керек, алдыңкы адеп-ахлак моделин кандайча элестетсе болот деп собол койгонубузда, байыркы Орхон-Енисей рун жазууларындагы адептик-ыймандык нускалар бизге жардамга келиши мүмкүн экен. Биз минтип айткыбыз келет. XXI кылымдын адамы **эне** менен **атаны** пир тутуп, терең урматтаган инсан болуш керек. Ушул улуу адамдык сапат жаңы адамдын моделине негизги компоненттердин бири болуп кириши зарыл. Мындай адамдык асыл касиетсиз дегеле, адамды адам болду деп айтышыбыз мүмкүн эмес. Ал эми эмне үчүн эне менен атаны пир тутуп, урматташыбыз зарыл? Эне менен ата деген ким, бул экөөнүн кадыр-баркы, маңыз-мазмуну эмнеде? деген сыяктуу орчундуу суроолорго Орхон-Енисей жазуулары кыйла даражада ачык-айкын жооп берерлигин жогоруда көрдүк. Орхон-Енисей жазууларынан бүгүнкү тарбиялоо системасынын негизине алына турган нравалык-философиялык идеяларды жана нускалуу салттарды табууга болот. Демек, байыркы кыргыз-түрк мурас казынасынын эне-атага байланышкан нарктарын бүгүнкү тарбия ишинин мүдөөлөрү үчүн ишке чегүү абзел.

Орхон-Енисей таш эстеликтеринде көрсөтүлгөндөй, аялга, алган жарга сыйлуу, урматтуу, гумандуу мамиле XXI кылымдын этикасында да уланууга тийиш.

«Жазуулардагы» уулдун уланмалуулуктун салтын жолдоп, атанын жамаатчыл, элчил, мекенчил руханиятын улантып жашаган наркы азыркы күндүн инсанынын менталитетин аныктаган көрсөткүчтөрдөн болуп турушу керек деген ойдобуз.

«Жазуулар» маңкурттук илдеттин социалдык коркунучтуулун жана тарыхый эс-тутумду чыңдоонун зарылдыгын кыйытып, каңкуулап тургандыгы менен маанилүү.

Орхон-Енисей таш эстеликтери өз улутун, мекенин, мамлекетин жоготпой сактай билүү стратегиясын аркалоо өлкөнүн ар бир атуулунун

өмүрүнүн маңызы жана жарандык башкы мүдөөсү болуп калышын астыртан осуяттап турат. Мындай осуят бүгүнкү күнгө аба менен суудай зарыл. Демек, дагы айталы, байыркы Орхон-Енисей жазуулары бүгүнкү тарбия ишине негиз болуп берчү бир катар өзөктүү идеяларды мурастап тургандыгы менен өзгөчө баалуу тарыхый мүлк экен.

Орхон-Енисей эстеликтеринин өзүнүн этикалык, педагогикалык-философиялык коду, шифри бар. Ал коду окуп чечмелөөгө аракеттенип көрдүк.

МАЗМУНУ

БАЙЫРКЫ ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗУУЛАРЫНЫН ЭТИКАСЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАСЫ	3
ЭНЕ	5
ӨМҮРЛҮК ЖАР	13
АТА ЖАНА УУЛ	18
МАҢКУРТ	24
МЕКЕНЧИЛДИК	31
ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЗАМАНЫНДАГЫ ТАРБИЯ АМАЛДАРЫ	38
КЫСКАЧА КОРУТУНДУ	41

